

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ

МІСЬАЧНИК ЛІТЕРАТУРНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ.

З М І С Т:

I. Думка в тюрмі; II. Невольники, Мирона ***; — III. Boa Constrictor, Ів. Франка. — IV. Ребеншчукова Тетяна, М. Павлика. — V. Питанье робуче і його значінье на тепер і на будуще, Фр. Альб. Лянге. — VI. Природа а церков, іс повісти Еміля Золя. — VII * * * (Пісьня). — VIII. Војна Славјан с Турками 1875—78 р. р., Софрона Крутя. — IX. Хроніка: 1) Житье і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції, J. Ф. — 2) Дешчо про Сербіју, С. К. — Самодурство росейського рјадy на Вкраїні і дешчо про українські земства. — X. Словник. — XI. Засуд Нр. 1. (на окладі). — XII. Патологічні пројави.



Л Ъ В І В.

У „Першій Звазковій Друкарні“, під зарјадом А. Маньковського.

1878.

C. k. Sud krajowy dla spraw karnych w Lwowie.

Do Redakcyi „Hromadskoho druha“, do ruk wlastytela i widpowidajuczoho redaktora Mychajła Pawłyka w Lwowie, ul. Kleina Nr. 4. Cz. 5340/78.

Uriadowo.

W Imeny Jeho Cisarskoho Welyczestwa!

C. k. Sud krajowy dla spraw karnych w Lwowie riszył na pidstawy §§ 489 i 493 ustawy o postupowaniu karnym i §. 37. ustawy prasowej w ślidstwie wnesku c. k. Prokuratoryi państwa, szczo osnowa artykułiw, umieszczonych w czysli 1. czasopysy „Громадський друг“ za misiac éwiteń 1878 pid napysew:

1. „Towaryszam stjurmy“ na storoni 1. i 2. mistyt w sobi znamena wystupku z §§. 303 i 305 u. k.,

2. „Pryhoda d. Ilowajskoho w Hałyczyni na storoni 55 wid sliw: „Ale periodyczne narikanie“ do sliw: „po riwnoj pajci“, mistyt w sobi znamena zbrodni oskorbljenja Jeho Welyczestwa z § 63 u. k.

3. „Pryhoda d. Ilowajskoho w Hałyczyni“ na storoni 56. w dopysku wid poczatku do sliw: „teoretycznym sposobom ni“ mistyt w sobi znamena wystupku z §. 300 u. k.

4. „Pryhoda d. Ilowajskoho w Hałyczyni“ na storoni 58 na doli wid sliw: „Za dla toho, koły pidniawsia“ do sliw: „Zapewne budut powtariatysia“ na storoni 62. mistyt w sobi znamena wystupku z §. 488 u. k., oczertanoho Art. V. ustawy z 17. hrudnia 1862 cz. 8. dn. z d. z r. 1863; w kincy.

5. Deszczo pro religijni sekty na Ukraini na storoni 68 wid sliw: „Duże bułob cikawo znat’ —“ do kincia poematu na storoni 70 znachodiaszczoho sia, mistyt w sobi znamena wystupku z § 302 n. k. — szczo protoje zariadżena czerez c. k. Prokuratorju Państwa konfiskata toho czysła czasopysy „Громадський друг“ jest’ opravdanoju, dalsze rozprostranienie osnowy tych inkryminowanych artykułiw wzboronene, i szczo zabranij nakład maje buty znyszczenyj.

Powody.

ad 1. W inkryminowaniu artykułi: „Towaryszam s tjurmy“, wysmiwaje autor zasady i nauki relihji w derżawi prawno uznanoi, i zarazom usyłuje zruszity uriadżenia supružestwa, protoje mistyt w sobi toj artykuł znamena wystupku proti publicznomu poriadkowi z §§. 303 i 305 u. k.

ad 2. W inkryminowaniu ustupi artykułu: „Pryhoda d. Ilowajskoho w Hałyczyni“ ohołoszuje autor zapysok niby z besidy selan, ktoroho osnowa oskorblaje czesty Jeho Welyczestwa i dlatoho toj artykuł mistyt w sobi znamena zbrodni oskorbljenja Welyczestwa z §. 63 u. k.

ad 3. W tretim inkryminowaniu ustupi skazanoho artykułu wysmiwaje autor zariadżenia włastej derżawnych z powodu dochodzenia sprawy socjalistycznej i tym sposobom staraje sia ponyżyty tii zariadżenia, szczo stanowyt wystupok z §. 300 u. k.

ad 4. W czetwertim inkryminowaniu ustupi skazanoho artykułu obwyniaje autor własty prawytelskii i Sud krajowyj lwiwskij fałszywo o parcjalnost’ i samowolnost’ pry dochodzeniu i osudzeniu sprawy socjalistycznej, a poneże takie obwynienie może własty prawytelskii i Sud krajowyj

ДУМКА В ТЬУРМІ.

Ој рано ја, рано устану,
На јаснеје небо поглану,
А небо, шчо синіј кришталъ....
А в серці важкиј сум і жалъ!

Всьміхајесъа небо і мінит,
Глядит на тьуремніі стіни,
А стіни пожовкли — від съліз,
Шчо ними просъакли наскрізь!

Ех, јаснеје небо, чому ти
Глядиш так весело всьміхнуте?
Пошчо в ту прокльатују кліть
Ти шлеш ми свіј лъубиј привіт?...

Ту сълози, — ти радість голосиш;
Ти вольности запах приносиш,

А тутки понура тьурма,
Могила тісна і німа!

Живиј у могоду заритиј
Гляджу ја на сьвітлом облитиј,
На вольниј, веселиј тој сьвіт —
Кров жаром у жилах кипит!

За шчо мене в пута сковали?
За шчо міні воленьку взьали?
Кому ја і чим завинив?
Ци тим, шчом народ свіј лъубив?

Бажав ја дльа скованих — вольт,
Бажав дльа нужденних ја — дольт, —
І рівного права дльа всіх:
Се весь і јединиј мій гріх!

НЕВОЛЬНИКИ.

Лежу ја безсонниј. Ніч темна,
І дошч цъупотит у вікно...
Бог-зна-шчо верзесъа на јаві, —
А думка усе про одно:

Усе про ту вољу сьвјатују,
Шчо страчена, так дорога,
Так чудно-хороша! На серце
Знов сум цълоденниј лъага.

Роспука охвачује душу
І чорні думки шевелит:
Ны, вольт, то сон, — а на сьвіті
Ныхто јі не зрів і не зрит.

Смотри крізь вікно лиш шчоденно,
Де улицы видно цъату, —
Там лъуде проходъат усьакі:
Пригльаньсъа вольному житъу!

Ось бідниј, обдертиј зарібник,
Голоден на улици став, —
Се — черева свого невідник,
А черево, најзлышчиј пан!

Там служницъа з рана на ринок,
Іс кошиком пильно біжит, —
Невольницъа пані лихојі,
З добра тож не јшла чень служить!...

А онде бабусъа старенька, —
В руках молитовник — пішла
У церков, — се бога грізного
Невольницъа, бога ј попа.

Он в повозі муж із жоноју, —
Запевно в театер имчат,
Держатсъа за руки, а з рук тих
Невольничі пута брьажчат!...

Ци сеж та захвалена вольт,
Де тисъачі, тисъачі так
Жијут і вмирајут, і навіть,
Јак ти, про свободу ј не сньат!...

Ны, шчо ж то! Хиба ж ја не бачу?
В блискучих кольасах летъат
Постројені дами ј панове,
Колеса о брук гуркотъат.

Построєні дами і панове
Глядять так свобідно на сьвіт,
Сьміються так голосно... сьміх їх
В моју аж доноситься кльіть!

Сеж вольніі луде! згадав ја
На хвильку. — Та нї, — і воїи
Невольники забаві своїх,
Дуреньства, зіпсутья, нуди!

А в тім погадав ја про сльози,
Про тисьачів, тисьачів кров,
Що лєсьа в рабів тих кешенї
Горјушчов ріков золотов...

І довго ја мучивсь, глядючи
На сьвіт тої, невольничїї двір —
Кров стукала сильно о мозок,
Неначе просилась на двір.

Кров стукає сильно о мозок,
І чорніі мисли летять,
Мов панські кольаси блискучі
По тімју в бігу торохтьят.

*Мирон ****

Boa Constrictor.

I.

Герман Гольдкремер встав нинї дуже злиї. Він усе такиї, кілько разів йому лучається ночувати в Бориславї. А лучається тото що тижня раз, у п'ятницю, коли приїздит сюда з Дрогобича — оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоть маїеток його доходить до міліїона, нїколи не звірує чужим очом надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичи своїа кам'яниця, порїадна, нова, ясна — сказати не жалє. А ту приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудми воску. Правда, тої домик, поставлений його коштом, все таки найпорядніиї і найкраще положений на весь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стїни білі і вікна ясні, то вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніиї помешканья лудькі. Нї зелени сьвіжоїї, нї виду всьміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кождий раз голова крутиться, немов від дурици. Та ще і луде, що снується навкруги його помешканья, помеже брудні шопи, помеже глинисті горби, що, мов мурашки невгавно нишпорят коло закопів, — тьфу, ци то луде? Ци такі на сьвітї луде? зачорнені скрізь нафтоју та глиною, мов ворони, — на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно, — від них на сто кроків віє незносний дух нечистоти, сопуху, шинків, зопсутья! І голоси в них — нї, се не лудькі голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренкїт розбитого баньака. А який позір у тих лудей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо равноїї пори підхмеленї їшли до ям (ствєрезому годї видержати в глибини!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно. „Такі луде, — подумав собі, — як би видїли мене в багнї, то не тд, що би мїа не витягли, а ще би мїа глубше пхнули.“ І ось в який товариствї приходиться йому, аристократови, проводити цїлого півтора дня. Він сплунув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очи живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу сьвітличку. Гладка, льякирована підлога, мальовані стїни, круглий столик з орїхового

дерева, комода і писемне бјурко, — ось шчо перед усьім насувалося оку. Всьо блищало, јасніло до сходячого сонця, шчо саме кидало перше промінє крізь вікна до кімнати і золотисто-кріавими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очи Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного сьвітла. На боковій стіні, супротив дверей, у пів тьни висів великий образ у золочених рамах, — на нїм спочили очи Германа. Була се досить хорошо і вірно списана картина тропічної, індійської околиці. В дали, повиті синявою мракою мріјут величезні тросники, — цілі льіси бамбусові Бенгалу. Здајесъа видиш, јак іс того далекого, зеленого морја підносяться хмари горјачих визьвів, шчо відтак розносят по сьвітї заразу. Здајесъа, чујеш, јак у тіј гушчавинї з легким шумом вітру мішајесъа плачливе скомленє тигра-кровопіјці. Ближше ід передньому плянови картини троснику не стаје, тільки поодинокими купінами бовдуритсьа в гору бујна, јаснозелена папороть, а над усьім зносятьсьа мальовничими групами стрімкі, широколисті пальми, царі рости. На самім переді, трохи з боку — іменно така група, роскішна, стріјна. Під нју кілька газель пријшло певне за пашеју. Але необачні зьвірјата не діздріли, шчо серед величезного, зеленого листья сидів страшенній змиј-удав, сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сьміло, беспечно підіјшли ід пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувсьа в долину — хвилька мертвого переполоху, — оден бек уфаченої газелї, оден і посьлідній, — а все стадо в дикім розгоні пирскаје на всї сторони, тільки одна, найбільша, — видко мати тамтих, зісталасьа в звојах вужа. Мальар підхопив саме тоту хвильу, коли розпирслисьа газелї, а вуж, високо піднявши голову, з усеју силоју стискаје своїми велитними скрутільми добичу, шчоби подрухотати јїј кости. Він обкрутив јејі шију і хребет, а с посеред закрутів јего сорокатого, блискучого тьла видко голову бідної жертви. Великі очи, вигнані на верх передсмертноју мукою, блищат, немов у сьльозах. Жили на шијі напружені, — голова, немов доочне бачиш, кидајесъа шче в посьлідних судорогах. За то очи змија блискајут таким злорадним, демонічним огнем, такоју певностъю својејі сили, шчо мимоволі мороз пробігаје по тьлі, коли добре јому придивитисьа. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав јакусь дивну, невијасниму вподобу в тім образї, а особливо льубив цілими годинами вдивльуватисьа в страшні, шатанським огнем розискрені очи змија. Він давно вже, будучи першиј раз у Відни, побачив сеј образ на виставі і він відразу так јему подобавсьа, шчо сејчас закупив јего два примірники і повісив оден у себе в покоју в Дрогобичи, а другиј в Бориславі. Нераз показував јего госьтам, жартујучи притім з дурної газелї, котра сама підсунуласъа під ніс вужови. Однакож на самотї він јакось не міг жартувати з вужа. Він чув јакіјсь темній, забобонній страх перед тими очима, — јему здавалося, шчо сеј вуж колись ожије і принесе јому шчось незвичайного — велике щастье, або велике горе.

Поводи розвіјаласъа густа, холодна паморока, шчо досьвіта залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засьвів до бјурка і добув величезну рахункову книжку, шчоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце мьало до сьвітлиці таку повінь сьвітла, — поранній холод і глухий, віддалений гамір робучого льуду, — всьо то ласкало јего змисли а zarazом обезсилъувало, усипльало јїх. Організм, розстројений учорашною јїздоју і домашніми клопотами, почув јакусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, шчо в нїј пјалисьа величезними стовпами, і до пера з вирізуваноју, кістьаноју ручкою, — јому

стало так якось солодко, нї одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долонь, і хоть не був зовсім із льудеї задумчивих, багато розважаючих — (таких льудеї загалом меже жидами дуже мало), то прецьнь тепер, першїй раз пісьля довгих-довгих лїт, не стьамивсь і пустив волю всьм вражїням свого життя — віджити в памјати, переїти живо, наглядно поперед своїї очі...

Перед його очима промаїнули тьаждкоју хмароју перші льта його молодости. Страшна бідність та недольа, шчо стрітила го при першім виступі на сьвіт, і доси приймає го холодом, дрозжу. Хоть і як нераз йому прикрим стане теперішне житє, — однакож він ньіколи не бажав і не буде бажати, шчо б вернулисьа йому молоді льта. Ньі! Тоті молоді льта вицьли прецьїнь јакимось важким прокльатьем над його головов, — прокльатьем нужди, прокльатьем заглушення в першім зароді хороших і добрих спосібностей душі. Нераз чув він тото прокльатьє у хвилях своїх найбільших спекуляційних триумфів, — нераз мара давньої нужди затројувала му найбільшу радість, досипала горечи-полину в солодкі напої богацтва і збитку. І доси він живо нагадує тоту напів розвалену, підгнилу, вохку, нехарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичи, в котріј побачив сьвіт. Стојала вона над самим потоком, напротів старојі і шче відразливіјшојі гарбаньі, відки шчо тижньа два трудоваті, каправоокі робітники виносили ношіјами спотребованиј і переквашениј луб, котриј на всьу періју ширив кисліј удушливиј, убивајучиј сопух. Побіч хати його матери стојало богато других подібних. Усьі були скопичені так густо, дах у кождојі був такиј нерівниј, перегнилиј та пошарпаниј, шчо цьла тота періја подабала радше на одну нужденну рујіну, на одну велику купу сьмітьа, плъугавства, гнилого делиньа та шматьа, јак на льуцьке житло. І воздух ту був раз-у-раз такиј густіј, затхлиј, шчо сонце сумрачно јакось сьвітило крізь шпари в стьінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, ту плодиласьа і відти розходиласьа на десять миль докола. В кождіј іс тих хаток жило по кілька родин, т. ј. по кілька сварливих, лїнивих і до крайности нехльујних жидівок, а кругом кождојі ројілосьа, пишчало та верешчало бодај по пјатеро дробини-жиденъат. Мужчини, руді, пејсаті жиди, рідко коли сьуда зазирали, — найбільше раз у тиждень, у пјатницю вечером, шоби перешабасувати. Були то по більшіј части капцани-міхонохи, міньяјли, онучкарі, кістьарі, та бог знає, јакі шче зарібники. Дејакі пробували в місті раз-нараз, другі бували ту тільки дуже рідко. Перші воліли нераз переспати де-будь у шинку на лавцьі, в корчох під голим небом, на холоді, шчо би не дихати густим, нездоровим сопухом, та не слухати крику, сварки і оглушујучого гамору бабів та бахурів.

І Германова мати була не льпша, коли ї не гірша других. Хоть шче молода жінка — усього могло її бути 20 а нај 22 льта, — то прецьнь она вже, так сказати, вросла, встрягла в тої тип жидівок, так звичайниї по наших містах, на виробленье котрого складаєсьа і погане, нездорове помешканье, і занедбане вихованье і цїлковита недостача льуцького обра-зованья і передчасне замужье і льїнивство і сотки других причин. Герман не пригадує собі, шчо б бачив її коли оживленоїу, сьвіжоїу, веселоїу, пристроїеноїу, хоть на жеїї лиці видні були сьльїди јакоїї-такоїї краси. Лице, колись кругле і рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждоїу, об-висло в долину, мов порожниї мішок, — губи давнїше повні, рум'яні і різко викроїєні, посинїли, віддулисьа, — очі помутнїли і скаправїли. Штирнаїцьать льт від роду она виїшла замуж, — по трох льтах розвела-

сья с чоловіком, котриї не хотів їй довше при собі держати і кормити. Старшого сина він узяв із собою бог знає куди (він був міньяло і їздив однокінков по селах, промінюючи голки, зеркальця, шила та всяку господарську подріб за онучі), — молодшиї, Герман лишивсья при матері. Йому було тогди півтора року, коли його родичі розійшлисья, — він не затьямив нї вітця нї старшого брата, а пізнійше припадком довідавсья, шчо оба серед чистого поля померли на хольеру, де їх најшли аж десь за тиждень коло здохлого коня. В загалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивавсья дуже поволи і тупо, хорував часто, і најдавнійше вражінє, яке застрягло му в памјати, то його величезне черево, в котре часто штуркали го другі жидики, мов у бубень. Дитиньачі забави, серед череди голих, завальаних, круглих дьітеї, пригадуютсья йому нејасно, мов крізь сон. Дьіти бігајут докола тісного подвірја поміж двома хатами, побравшисья за руки і верешчат шчо сили, — бігајут, доки їм сьвіт не закрутитсья, а тогди покотом падут на земљу. А нї, то бродьат по калужах, талапајутсья, мов купа жаб, у гнилії, смердьячії, гарбарським лубом на чорно зафарбованій водї потока, полохајучи величезних, довгохвостих щчурів, шчо шмигајут їм по під ноги до своїх јам. Виразно нагадује Герман, јак нераз качавсья з другими жиденятами на животі долі берегом у потік і јак старші жиди, стојачи на мості, реготалисья до розпуку з його грубого, буро-синього черева, до котрого, мов два патички, причеплені були худі, довгі ноженята. Шче глубше вбилисья јему в тьамку нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десјатком таких јак він дьітенят, — тоті ночі, проведені на вохкії, сирії підлозьї, на соломі, шчо навпів перегнила та кишіла червјаками і бог знає јаким гидом; тоті страшні ночі, заглушувані сьміхом і плачем дьітеї, штурканьєм, біјкоју та криком жидівок; тоті безконечні ночі, котрі він проводив скулениї в клубак від холоду, пісьля котрих вставав рано з закислими очима, горјучиї і червониї по всьім тьїлі, скусаниї гидом! Ох, — тоті страшенні ночі дитиньачих льїт, шчо другим сьвітять до пізної старости ангельськими усьміхами та поцьїдујами матери, тишеју та втьїхоју, першим і посьльїдним шчастьєм житья, — јому они були першим і најтьажшим пеклом! Јего они до старости пекли і морозили; сама гадка о них запирала му дух у груди, наповньювала го відразоју, глухоју, смертельноју ненавистью до всього, шчо бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нешчастьєм. Він сам не знав, јака тому причина, не знав, шчо така молодість мусит в кождім притупити нерви, заглушити голову до того, шчо нешчастьє і плач другого не зможут го порушити, шчо вид нужди збудит в нїм тьїлько обридженє, але не милосердьє. Впрочім Герман Гольдкремер нїколи ј не думав о тїм, не старавсья аналізувати побудки свого поступованья, а коли нераз бідні покривджені ріпниці з нужденними, замурдзаними лицями, в лахах, просьяклих кипјачкоју, плакали перед ним, допоминајучисья півноїї плати, він спльував, відвертавсья і казав слузьї викидати їх за двері.

Своју матір він нагадује, јак бувало цьїлими дньами сидит під хатоју с панchoхоју та клубком у руках, та репетује хриплим голосом усьяку погань, шчоби перекричати котру не-будь із своїх сусьїдок, котрії нинї пријшла охота з неју счепитисья. Панchoха в јеї руці дуже поволи поступала наперед, хоть на першиї погляд могло показатисья, шчо вона плете ненастанно. Нераз цьїлими мїсьацьями вона носила тоту панchoху і тот сам клубок, поки панchoха, шче не докінчена і клубок, шче не доплетениї, не

набирали такої барви, як усьо докола — брудно-сьірої. Нераз она довго гонилася за деяким жидиком, шчо допик їй jakim острым словом, — чалапкала по бајурі розхристана, задихана, охрипла, посинила з лютости, — а допавши бідного бахура, хапала за волосє і бухала без милосердя меже плечі, доки дитинище не впало на земљу. Нераз і Германови діставалося від неї і то дуже прикро. Она була, як усьі льінів і бідні, дуже уразлива і лута, а в опалости не перебирала, кого бје, чим і куди. Герман добре тьамит, як раз мати потьагла го по голові патинком так сильно, шчо поваливсся на земљу, обільльитиј кровју. Тогди она хопила го за волосє, підняла до гори, зальїпила рану розїжваним хлїбом, плънула му в рот, шчоб утишити плач јего і вивергла за двері, мов песа скавульаче. Чим жила јего мати, с чого удержувала себе ј јего, того Герман не знав. Знав тїлько, шчо хата, в котріј они сидїли, не јїх, а најмлена, — тај шче пригадује собі високого, грубого, сивобородого жида, шчо нераз приходив, кричав на јего матір, шчо така розхристана, і брав јї с собою, але куди, — не знав Герман. Часто вечерами ј сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном, — вертала змучена, зла, мов по безсонній ночи, і приносила по троха грошей. Пізніше Герман дізнавсся, на јакіј се заробок виходила јего мати, та се не богато го обходило. Тепер він старавсся нїколи о нїј не думати.

Таке було житє будущого мїліонера, Германа Гольдкремера, аж до десьатого року. Правда, зростом і подобоју він походив на семилїтка, тај то плохо розвиненого. Сили і живости дитинної у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до льїнівства, і часто сидїв-туманїв цїлими дньами на лавцї в хаті, хоть мати гонила го на мїсто продавати сьїрники хлопам, або заїматисся jakim другим зарїбком, як другі жидики.

Було се льїтом 1831 року. Страшна, нечувана доси пошесть навідила наш крај. Довго бігали глухі чутки межи народом, шчо наближаєсся „кара божа“, довго трївоживсся мир хрещениј, ждучи от-от видьомої, наглої смерти. Аж ось она ј надїшла, стораз страшнїша, як сьа надїјали. Цїлі села пустїли-вимирали, цїлі родини шчезали зо сьвіта, як віск на огни. Оден не знав про смерть другого, і собїж смерти вижидајучи. Брат відвертавсся від брата, отець від сина, шчоб не побачити на нїм страшного клејма смерти. А хто шче лишивсся живиј, ішов до коршми, пив і горлав пісень в безумній непамјати. Нїкому було потїшати безнадїјних, та сумујучих, нїкому було ратувати хорих, шчо нераз пишчали водицї, конајучи в страшенних судорогах. Помїж простими льудьми льїтали страховинні повісти про опирів, шчо „потинајут“ льудеј, а по декотрих селах пјані, відчајдушні товпи почали навіть палити на огни таких, котрих уважали нїби опирјами.

І Дрогобич не минула холєра. Особливо Лан утерпїв від неї більше як другі передмїстья, ци то тому, шчо ту затхлиј та нечистиј воздух помогав ширеньу зарази, ци може ј тому, шчо льуде стїснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалисся. Жида, жидівки, а найбільше малі дьїти падали, мов трава під косоју, — умирали серед глуші, тихо, потајно, по кутах та закамарках. Кїлько јїх там перемерло, то лиш бог оден знаје. Котрі були мајетнїјші, повиїздили при наближеню зарази в гори, на здоровїшиј воздух, — але зараза ј там јїх дігнала, — може лиш де сотиј успїв вернути назад. Але у Германової матери грошей не було, зарїбку не стало, не стало ј хлїба, нїчого. Она серед загальної трївоги валандалася по під хагу, без памјати від перельоку

і голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки ї сама не впала на землю, заражена. Герман тямит добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавостев зблизився ід тому тїлу посинылому, покорченому, близькому льутої смерті. Јему шче ї нині живо стоїт перед очима вираз жеї лица, такий безгранично бользний, перекривлений та змінений, шчо аж јему малому мороз перејшов по тїлі. Він тямит кождий жеї рух, кожде жеї слово в тоті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед она кивнула рукоју, шчоби не приступав ід нїї близько, — материнська льубов, хоть під грубоју оболічкоју, не загинула в нїї, а пројавилася в хвилю најтяжшої муки. Жеї рука, простягнена, безвладно упала на землю, а Герман бачив, як всі жили, всі сугави в нїї стьагалися, то випручували судорожно, як она дрожала с холоду, а по під шкіру шчораз виднїјше набїгала синья, ба, зеленковата муравиця.

— Герш, — прохрипіла она, — не підходи... до... мене!...

Хлопець стојав, мов отуманїлий. В тїй хвилі він дуже мало і дуже невиразно тьамував, шчо вно таке дїєся. Шарпане судорогами тїло матери почало перекачуватися на всі боки. На один миг Герман задрів жеї очі: они доразу заплили кровју і аж вилазили з јамок у натузі.

— Герш!... чесно жиј! — простогнала нещаслива, ледво дишучи. В тїй хвилі упала лицьом на землю.

Герман стојав, бојачися приступити до неї, а не менче бојачися втїкати.

— Води! води! — прохрипіла конајуча, але Герман не міг рушитися з місця, — јего памјать шчезла на тот час. Јак довго він так стојав, два кроки віддалений від посиного, закоценого трупа матери, того ї сам не знаје. Навіть не може собі нагадати, хто і јак пробуркав го с того остовпїня, — коли і куди спрјатали трупа: все то пожерло вічне забутье, вічна непамјать.

Він очутився в ночі серед улицы. Голод рвав јего нутро, спрага горло палила, тривога, немов клїшчами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з јакогось далекого кута, немов с під землі, чути приглушене хлипанье або стогнанье конајучих. По хатах, де шче је живі льуде, блимаје сьвітло, меркотьачи в віддали і мов острі ножі прорїзујучи пїтьму. Малому Германови шче страшнїјше робится, коли гљадит на тоті сьвітла, — він аж тепер почуваје цілу пропасть својеї самоти, свого сирїтства, — јего зуби мимовільно цокочут, колїна підшпотујутся і дилькотьат, сьвіт починаје крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсьвіжив го капинку. Він ходит улицями, зразу в великім страсї, шчо хвилі озирајучись. Але голод не перестаје му докучати, прогоньује поволи все друге, прогоньује ї страх і, підсуваје му нову, сьмілу гадку. Германови нїт-коли довго розважувати, — він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, у котрій не видно сьвітла, де, значит, усі вимерли. Перша, до котрої підїшов, була замкнена, — добуватися, дарма річ, сили нема. Він поповз ід другїй. Ту посльїдний живий чоловік ино-шчо сконав. Хата стојала роствором, і Герман увїшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, — усюди обшарив, шчоби најти бодај чим-тим занестися. Јему пошчасилося најти здоровїй кусень хліба. Вхопивши јего він аж стрепенувся і в безумнїм переполосї пустився втїкати с хати. Та на лихо, втїкајучи зашпотався

на вмерця, шчо лежав на землі і з розмахом ударився лицьом о землю, не випускаючи однак з рук своєї дорожї добочі.

Заспокоївши голод, хлопець Герман засунувся під якийсь пліт у до-
пушье і заснув, мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений, —
особливо втішив го ясний, теплий, соняшний день, при котрім шчезали
всьакі страхи. Він побіг по улицах, не багато зважаючи на крики і плачі
довкола. Думка про власну смерть не заходила му в голову, а з учораш-
ного хліба шче добрий кусень лежав у него за пазухою, — голоду не
боївся. Але ось він попав на одну вулицю, по котрій возили мерців із
трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався
всьому. Вози за возами тяглися улицею довженням рјадом, обладовані
трунами, на борзі позбиваними з неструганих дощок. У труно паковано
по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Крізь шпари або
с під непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги, — то голі, від-
разливо зеленкуваті, то в лахах, або і порјадній одежи. Крик та завід
осирочених не вгавав, — товпами перлися льуде різних станів улицею, —
багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли
поглядів на ту страшну, безконечну процесію, — він шчо духу почав
утікати с тої вулиці, — сам не знаючи куди, — шчоб лиш в далекі,
глухі закаулки. Але шче довго описьля йому причувався гуркіт трун, на-
киданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстїї, каменистїї
улиці, — причувався йому таї плач скажениї, болїзниї і пуджав го нераз
серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив сьлідуючи, —
він докладно не тьамит. Незвичайні, а на його молодїї організм занадто
сильні вражінья приглушили його памјать. Він тьамит тільки то, шчо часто
добувався до пустих хат, пертиї голодом і шарив на потемки по кутах,
поки не надібав де яку страву або кусник хліба, шчо нераз надібав хо-
лодні, слизькі вже трупи і брився їх гірше жаби, шчо раз гонили за
ним якісь хлопці (запевно такі як і він сироти, шчо з голоду взьалися
до такого самого промислу), і шчо він ночував звичайно під плотами,
в бурјані або межи купами дерева, шчо стояли на якійсь широкїї торго-
вици. Впрочім чим далі, тим більше лишала го памјать, — йому ставало
якось горјачо в голові, у грудьох, — перед очима часто крутилися чер-
воні колеса, — вкінци всьо шчезло — темно.

Він прокинувся в якійсь обширній сьвітлиці, в котрій, не знати чому,
було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом і дрожав. Сонце,
бачится, саме заходило і косим проміньем осьвічувало блискучу, льаки-
ровану, чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других лі-
жок, — стогнанье, оханье... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходит докола
і заглядає в ліжка. Він дуже жеї злякся і затулив очі. Знов забутьє...

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пискливиї, незносний
голос, шчо довго-довго, одностаїно приспівує. Він відкись нїби знає,
шчо се шпиталь, але як він сьуди дістався і чому — не знає.

Герман не знає і до нині, як довго лежав у шпитали, на яку сла-
бість, відки го взьали і за яку ласку. Вражінья с того часу мелькають
в його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний, осїнний, слотавий день, коли його випустили зо шпиталью.
Вийшовши пісьля довгої недуги першїї раз на сьвіжий воздух, він по-
чувся такиї безсильний, покинений усіми, несьвідущий того, шчо тепер

починати, шчо страх перенѣвав го серед тої широкої, безлюдної улиці, так як колись у ночі при виді огників, шчо ту і там блискали з вікон. Він ледво міг собі пригадати, шчо таке з ним діялось перед недугою. Јему збиралось на плач, — але якось здужав перемочи себе і пішов, куди очі видѣят, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті улиці.

— Герш, Герш! А ходи сюда! крикнув хтось на нього з боку жи-дівської мовою. Хлопчина обернувся і побачив невеличкого, зизоого жида з рідким, жовтавим поростом на бороді. На жиді була дрантава бе-кеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германови зразу чудно стало, шчо хоче від нього тої незнакоміј жидок, — і він мимоволі підійшов ід ньому.

— Не пізнаєш мене? спитав жидок.

Герман кивнув головою і витріщив на нього очі.

— Ја Іцик Шуберт,—знаєш? Моја баба там жила с твојев мамов,— знаєш?

Герман ледви-не-ледви пригадав собі Іцка, але на згадку о матери, сам не знаючи чому і про шчо, заревів на весь голос.

— Ну, ну, — не плач, сказав жидок благим, добродушним голосом. Видиш, і мої померли, — шчо робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тауба і бухер, — всі! Ну, ну, — ша-тихо, небоже, — плач не поможе! А ја гадав, шчо ј ти капорес, — а вно ти шче живиј!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш шчо, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мнов.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова. „Куди?“

— До Губич! Там у мене хата је, — і кінь је, і візок, — пої-демо з весною шматки мінѣати. Хочеш? Еј, — то фајно так жити, — і твој тато пішов, та бідниј умер!

Герман не мав куди повернутися, — не мав де ночі переночувати, а Іцик не хтів го покинути і того таки днѣа попровадив с собою до сво-јеї хати. Хольера вже притихла, відколи пішли осїнні холоди та слоти, але льуде шче не успіли отѣамитися пісьльа страшного нещастѣа. Загалом, по улицах рідко видно було чоловіка, а де ј показалось льуцьке лице, то таке зальакане, нужденне, сумне та позеленіле, шчо, бачилось, ті льуде повиходили іно шчо з вѣзниць, де довгі літа конали в вохкости, холодї і пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а шче до того розмокла, ильаста земльа чіпльалась ніг, важила мов кајдани так, шчо нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але мимо силування они јшли так поволи і незначно, мов слимаки. Іцик шче як шче, — але схорованиј малиј Герман! Тому мало шчо не до смерті приходилось, заким доліз до Іцкового помешканѣа. Јего добродушниј опікун і ніс го на руках і провадив, — радше сказати, волік за собою, і приговорјував, додавав сили. Пізно в ночі вони дочапали до цѣли і Герман, скоро дощав лавки, повалився і заснув, мов забитиј.

Губичі, досить велике село, розложене здовж річки Тисѣмјаниці, на половині дороги межи Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигаеться високо до гори споховаста площча, а на полудне шче вишші горбки переходѣят у другу високу площчу, на котріј пишно красуеться невеличкиј, штироугольніј, самиј дубовиј ліс, Тептьуж. Само село розсілось на низькіј

рівнині, широкій на яких-де тисячу кроків, котра тьагнесьа від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж ід Колодрубам, де лучитьсьа з великою дністровою долиною. Околиця Губич відзначаєсьа тою, властивою підгірським сторонам красотою, котрі рівної не подіблеш де їнде. Не побачиш ту ані острих шпилів височенних Бескидів, але голих, пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких, вимулистих урвищ гір задністр'янських. Ту круговид в дивній гармонії показує вам чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці і розгонисту ширину та одностаїність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, — риси все круглі, лагідні, гармонійні, — ріки невеличкі, прудкі, чисті, — воздух здоровий, як у горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою, — а при тім всім широкий вид на далекі, легко фильуючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель льуцьких, розкинутих то р'ядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Жит'є Германа пішло тепер дісно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий з малу хилити голову перед усяким „зі своєї віри.“ З „гоями“ він обходивсьа, як кождий другий, — сварив і гантелив одних посьлідними словами, підлизувавсьа другим, шахрував і ошукував кожного, де і як міг, не роблячи собі с того зовсім нїякої важности. В загалі ту Герман перший раз пізнав, шчо то за народ тоті „гої“, і јecho хлоп'ячий розум швидко покмітив, шчо в кожного з „жидівської віри“, так сказати двоје лиць: одно, котре обертаєсьа до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмїшливе, грізне або хитре, — а друге, котре навертаєсьа до своєї віри, і тото лице нічим не різнитсьа від лиць других льудей, то је, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка тото „своје“ лице було дісно щире і ласкаве, тож малому Германови, шчо на своїм віку не зазнав нї ласки, нї вигоди, нї пестошчів, аж тепер відкриласьа нова, јасніша сторона льуцького жит'я. Уже само жит'є на чистім, здоровім воздуху було дльа нього великим щаст'єм. Він, шчо довгі літа, — перші свої літа, дусивсьа в затхлім, нездоровім воздуху перельудненого, нехльујного передмістьа, тепер повними грудьми, розкішно надихувавсьа чистого селського воздуху, аж му кров живіјше грала в тілі і сьвіт крутивсьа, мов пјаному. Іцик приладив му вигідне леговище, сухе, тепле, простірне, — і Германови тој тапчаник с простим сїнником і староју бекешоју замісь ковдри видававсьа бог знаје јакоју пишноју постільу, бодај тому, шчо ј у јего опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малиј Герман помагав му, як міг, — та хоть нераз і не зовсім смачно зладжена, она смакувала јім јак најліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик обходивсьа з Германом, јак з рівним собі, бачив јего зручність і справність, і радивсьа з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама јего натура, блага і податлива, не приводила му ј на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, призвичајувати го до безгльядного послуху, јак то льубјат робити другі опікуни, котрі, хотьачи нїби наломити свого вихованка на добру дорогу, прибјут і приголомшат бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате і позбавлене власної волі і живости, ульгаје без супротивленья јіх забагам та безглузdim розказам, хвальатсьа, шчо „ось то ми! порјадок у нас мусит бути!“ — а нї, то на додаток кидајут дитині в лице своїм хлібом: „на чијім, собако, візку јідеш, того пісьню співај!“

Зимою Іцик почав учити Германа читати і писати, — розумієся, по жидівськи, бо інакше ї сам не вмів. Наука йшла досить туго. Герман виріс у обставинах так несприятливих розвиткові духової спосібності, що лиш вроджена йому завзятість могла помочи му побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і понятливий в щоденнім життї, в звичайних річах, — при науці показувавсь такий тупий, непам'ятуший і неповоротливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик нераз лютивсь, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Однакж мимо його терпливості і Германової пильності, они через зиму не дуже далеко заїшли при неприступнім, механічним способі науки.

За то, як приїшла весна, настало тепло, погода, — тож то тогди почалось життє для Германа! Іцик впрягав конину до візка, накупив у місті всього такого подріб'я, якого потребує селяне і гадає з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа, сидіти з заду на возі на скриньці, — с переди і з заду нього копиці онуч і всього такого фурфанта, а по-над тими сірими купами ледви виглядає мала головка жидика в драгавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шум'ячі дуброви, блискучі срібlistі річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, лубо довкола, — глоси пташенят зливаються с черкотом свершчків, шелестом зеленого лист'я, шваркотом потоків в одну далеку, стрієну гармонію шчаст'я, величч і спокою.

Ех, кілька то разів нагадує Герман Гольдкремер, міліонер, шче ї тепер тоті часи свого веселого, вольного, правдиво циганського жит'я! Він нагадує їх не то, шчоби з якоюсь особливою радістю, — він с погордою дивиться тепер на тогдишню бідність, на забіги о пару грецьцарів, на втіху, коли їм удалось вимінати багато онучок, — його навіть злит тота тиха радість, тото вдоволення, яке чув тогди; але все таки якийсь таємний, незнаний голос шепче му, шчо се була найшчасливіша пора його жит'я, шчо тихе шчаст'є, сумирні, погідні дни, котрі прожив у бідности, на Іцковім візку, не вернутсь для нього ніколи.

А то їдуть бувало дорогою посеред піль: довкола нї живої душі, збіж'є шче не достигло, — легенький вітерець філями-філями клонить важке колос'є половієного жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізуєсь ясно-зеленою пасмою, а озима пшениця гордо похитуєсь на своїх стрієних, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати лубької, — село в долині. Далеко-далеко на сході розілялась зеленим, пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренкит кіс та декуди видно р'яди немов великих білих комах, шчо порпаються в зелени — то косарі. Іцкова конина немов і собі рада тій величній тиши, тому теплу і запаху, шкандибає нога-по-за-ногу м'ягкою „польською“ дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть: „Finsterer bałygułeh“, — батіг застромив за пояс та повільно розхитує головов на ліво-на право, немов роздає поклони тим пречудним, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Дьілови синому, шчо з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю т'яжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє в віддали, величній, спокійній, непрослідимій, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дешчо, та веде сам с собою усю розмову, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуютьсь з ним за свої онучі.

Але ось они зїхали з гори, — за ними схопився туман пороху, — перед ними зеленїють верби, вишні; сріблиться річка меже хатами, играють діти на вигонї, бродит худоба по оборах: село. Герман схапується, щоби отворити лісу і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавканье докола, — вже с присп посхачувалися пси і біжат громадою привитати гостя. Дивачній стрі, шче дивачніший візок онучкарја побуджує їх до лютості затеклости, а кілька раз Іцик або ж Герман протяглим, проникливим голосом закричат: „Мінґай онуці, мінґай!“ — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами с превеликої люті. Они гурмою біжат докола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає головов на всі боки, немов розкланується добрим знакомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне і підїме голову до гори, таї далі. Другі взяли на око онучкарја, — біжат по при віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германови робит превелику втіху тота безсильна лютість псів, — він дразнит їх прутом і голосом, та регочеся до роспуку, коли який сміліший зведеся на задні лаби, щоби скочити на віз, — віз тимчасом пімкне дальше, а бідний псиско аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти, — все біжить навпроцапи на улицю, доганяє мінґайла. Але мінґайло немов не бачит їх, немов не чує, як кричат: „жиде, жиде, а зажди но!“ Він бачит, що їх шче мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають другі, і шче раз затагає своє протяжне: „Мінґай онуці, мінґай!“ Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоби видобути скриньку з усьїльким добром, за котре промінюють селяне онучі. От тут починається житє рухливе, говірка, веселе! Ту ж дла Германа робота. Охочих до мінґанки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкови годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує і сам дешчо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітеї, котрих најтяжше обігнатися, а најлекше одурити. Герман шче ж тепер з усьміхом згадує, як то він шпарко увивався межи сільськими хлопцями, як швидко відправляв їх, як зручно умів підсунути кождому то, чого тої хотів, і брав від нього онуч у-затроє більше, як варт товар. І кілька то було сварів, криків, прокльят на тих сільських вигонах. Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреся одна з другов і не вступится: даї її тото або тото за тільки онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не тої, що дома: упреся ж собі, і насварит на бабу і споганит її усьу родину і таки поставит на своїм. Довго тягнутися торги та передирки, Іцик поволенкм підганяє конину горі селом, все в супроводі цілої гурми сільських хлопцят та дівчат, у котрих нема онуч і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволи шкандибаючи горі селом, візок онучкарів чим раз то більше наповнюється платянками, — Іцик поглядає на їх наскідані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереся в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичи. Аж ось они серед села, протів широкої, мурованої коршми. Іцик завертає конину на брудне, обширне подвірје. Арендар Мошко його знакоми. Ту він пообідає, — розуміється, за гроші і побалакає „зі свеју віроју“, — ту ж конину попасе і онучки в коморі зложит за час, бо йому не вигідно з ними возитися. Jego приймають радо, — йому так лубо посидіти в тіснім ванькири, заваленім трохи не до повали бебехами, — йому так лубо гуторится серед вереску жидівських бахурів,

та уриваної бесіди двох селян, що широко розсїлися в коршмі на лавці, випили по півкватирці, лїульки позапїкали та пикаючи час від часу перекидаютьсѣ кількома словами. І Германови добре та лїубо побігати на дворі з арендарськими хлопцями, покричати, поборотисѣ, покарбульатисѣ на мїагкій мураві. Сонце саме в полудни. Жарко аж душно. Комарі та оваднїа докучають Іцковому коневи, котриї дармо форкає та обмахуєсѣ хвостом, гризучи пахучу, сьвіжу траву, що му докинули арендарові хлопці. Дітьом жаль конїа, — они берутьсѣ обганїати го від овадів, а коли їм то навкучитсѣ, поналамують зеленоїї, широколистоїї вербини і обтичут неїу конїа дльа якого-такого захисту.

Сонце хилитсѣ с полуднїа. Іцик відпочив, покріпивсѣ, напоїв конїа, онучі позносив до арендарськоїї комори і зложив до свого таки мїшка, що там стоїт лишень про тоту потріб. Пора в дорогу. Візок порожниї легко котитсѣ і туркоче дорогоїу. Іцик живо підганїає конїа і знов за-тїагає своє: „Мінїаї онуці, мінїаї!“ Починаютьсѣ давнїїші сцени, торги, крики, біганина, — і знов мінїаїлів візок їде, немов у параді, наповнїа-їучисѣ поволи онучками. Вже сонце гет-гет похилилосѣ, заким Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу конець. Знов біжит Герман допирати лісу, — тим разом они виїздїат тихо, пси утихомирилисѣ давно. Їм знов приходитсѣ їхати під гору, посеред полїа, далеко-далеко глинистоїу дорогоїу. Але дорога суха, візок теркотит по грудїу, — Іцик швидко по-ганїає, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакомого арендарїа на нїч. „Вїо-у, косьу! Гаїта! Вїо-у!“ покрикає раз по разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протїажну пісеньку: „Finsterer bałygułeh!“ І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горб-ками, посеред піль, поперек лісів тїагнесѣ повільно їїх теркотїачиї візок, розлїагаєсѣ самотно проникливиї Іцків голос. Змїна за змїноїу, а житїе все одно! Околицѣа за околицеїу, а краї все один, краса все одна, — вічна, ненагльадна, супокїїна краса пречудного Підгїрїа!... (Дальше буде.)

РЕБЕНШЧУКОВА ТЕТЬАНА.

I.

Усе сѣа позабувало с тих молодих років: і нужда ї гаразди, а не забути минїї Тетїани, та пістеньцького того їармарку.

То було лїтїї, на Пантели. Іду їа з мамов: а то таких лїудеї сипле-сѣа на їармарок, що годї — і куцьких с чобїтьми та буженицев, і сїльсь-ких з усьаким добром з дому, і наших такі ткачів та кушнїрїв. А все то муравками по-при дорогу, бо дорогов їдуть волами, кінїми, женут із гїр худобу та дріб. Порох такиї здоїмивсѣа, що ї сонцѣа не видко, а спечно-спечно, що аж тїагло під лїс у холод. Самому тїажко було їти, не то що нести на плечех. З мами аж цїурком текло, такі два полотна двигали в бисагах. Ідемо ми, їдемо, коли чуїємо: сїпїває хтось на ввес рот:

Ої не жалуї, моїа мила, що їа пїу,
Тогди будеш жалувати, їак їа вмру;
Тогди будеш жалувати, плакати,
Їак їа буду в темнїм гробі лежати...

— Го-го-го! Гади́на не жі́нка... Голо́вку би́ тьї́ ми́льї́ втьати́ до поро́га... Го-го-го! вже́ ти не згу́лиш во́ськового... Із дру́гим спати... гов, гов, трр, гов!

Ми́ бли́ще — а то́ Шупо́лишин Я́нцьо́, ви́соки́й та́ки́й, я́к то́польа́... Голо́ву схи́лив на́вперед се́бе, ро́змаху́є ру́ками, та́ все в по́перек до́роги то́ суди́, то́ туди́ поти́кає́сьа. За́ ним Те́тья́на, аж у́гина́єсьа під по́лотна́ми, а бі́га́є та́ все тьа́гне, аби́ го не пере́ї́хала́ фі́ра...

Да́вно́ ја́ не ви́дї́в Те́тья́ни, від то́гди́, від ко́ли ви́ддала́сьа. Та́к ва́м по́дала́сьа, та́ по́дала́сьа, шчо́ лиш тро́хі тьї́нна. А́ж стрі́асла́сьа, я́к уз-дрі́ла на́с обо́х з ма́мов...

— Іва́нишко́, л्यубко́... Ві́дтьа́гні́т-ко́ је́го, по́можі́т ми́ньї не́щасли́ві́й, бо́ вже́ мнѐ́ в зе́мльу́ вти́ска́ють би́саги... Ко́би ми́ вже́ раз ро́зсту́пила́сьа зе́мльа́, на́ї́ би́х та́к не бі́дува́ла... — А са́ма в пла́ч: та́к вже́ ре́вне-ре́вне го́лоси́т, я́к ма́ла ди́тина.

А́ Я́нцьо́, я́к на́важи́всьа́, у́водно́ све́ї́:

— Мо́ї, трр-гов!... Мо́ї, за́сьльї́пи́ло тьа́, не ви́диш, шчо́ цы́са́рська́ ди́тина! — ві́говку́є Я́нцьо́, та́ я́к ста́в на до́розьї́, та́к сто́ї́т. А́ фі́ри у́ви́льа́ли́сьа, у́ви́льа́ли́сьа від не́го, ко́трі льу́цькі́, а жи́дї́вська́ на́дбі́гла, не пи́тала́: ди́шлем у́ зу́би, і́ пере́ї́хала́ Я́нцьа́...

— Сви́не, ди́тина цы́са́р... — за́гелго́тьї́ло Я́нцеві́ з го́рла...

Сто́роньцькі́́ я́кі́сь льу́де по́могли́ за́нести́ Я́нцьа́ на по́льа́нку, а́ је́му та́к жи́биха́є кро́в і́ з ро́та, і́ з но́са, я́к з джу́рка́ла — ле́дві за́стано́вили́ я́ко́сь...

Ле́жит ві́н го́рілиць, кра́перча́сти́й та́ки́й, я́к би́ ко́роста́ по́сьї́жала́сьа; то́ је́му, ка́жут, з во́ська, від поро́ху; обшма́лило́, ка́жут, цы́лого́...

— Мо́ї ти́, гади́но... Га́далас мо́же, шчо́ мнѐ́ сѐ́а збу́деш?... го-го-го! Не́ та́к шче́ мене́ би́ли, а не́ вби́ли — во́я́к со́бі́ за се́бе... А́ бо́г би́ ва́с у́сьї́х по́бив та́ по́ка́рав, — про́шепта́в Я́нцьо́, за́скрего́та́в зу́бами і́ по́верну́в го́лову на бі́к... — Мо́ї ти́, гади́но: на́ псѐ́у ма́му со́бі́! чо́го ту́т чи́пиш ко́ло мене́? на́ псѐ́у ма́му! Ма́в ја́ то́го чьї́да у́ во́ську: сто́ — не одну́... мо-о́ї, — за́скрего́та́в Я́нцьо́, і́ се́рдито по́верну́в го́лову на дру́гий бі́к... Ві́волани́ки, Кро́хма́льуки... впа́дете ви́ ми́ньї в ру́ки... Ме́те ви́ зна́ти, шчо́ то́ во́я́к... Го-го-го, ві́-во-ла́-ни́-ки, по́віше́ники!

До́вго́ шче́ ле́потьї́в шчо́сь Я́нцьо́ ге́ї́ са́ми́й до се́бе, на́рештьї́ за́хропі́в на́ все го́рло... А́ льу́де́ все́ ї́дут, та́ ї́дут на́ я́рма́рок... Де́які́ при́ї́дут і́ по́посто́ї́ат на́д Я́нцем: шчо́-ва́ре́ је́му?

— Пере́ї́хало́, ка́жут ма́ма, го́рґа́чка...

А́ Те́тья́на сперла́сьа на́ сво́ї́ би́саги — нѐ́ї́ жи́ва, нѐ́ї́ вме́рла.

— Іва́нишко́, се́стри́чко, та́ї́ ти́, Мі́сику́, не́ гнѐ́ва́ї́те́сьа, шчо́м ва́с та́к за́гаї́ла; по́будьте́ шче́ тро́хі́ зо́ мнов, не́ лиші́т мене́ не́щасли́ву — не́ забу́ду ва́м, ше́потьї́ла́ крі́зь пла́ч Те́тья́на.

— А́ це́ то́бі́, Мі́сику́, ба́нечка́. Ко́рпа́лам, ко́рпа́ла цы́ли́й рі́к, бо́ле, шчо́ те́бе ви́джу... Ку́пи со́бі́, Мі́сику́, та́ку кни́жечку́, шчо́ аби́ то́бі́ аж по́пусти́ло на се́рци, я́к је́ї́ про́чита́єш.—А́ ми́ньї ві́дчита́єш хо́ть са́втиру... Не́ до́вго́ вже́ ми́ньї ві́кува́ти...

— Бо́г ла́ска́в, ка́жут ма́ма.

— О́ї́ бо́ ї́ је... Кро́вї́ов ја́ пла́кала, льу́бї́ятка, не́ сло́зами: збе́ри́ вже́ мене́, го́споди́, з це́го сьві́та, а́бо да́ї́ ја́ку по́лекшу́ — а́ нѐ́чо́ не по́-

могає, хіба би саміј на себе наложити руку... Кобих хоть на тільки вміла письма, шчо прочитати де яке село: пішла бих в сьвіт за очі... Гај, гај, то-том сьа напросила та намолила, бувало дома: дајте мнѣ хоть трохи до школи! А-ја, кажут, попадѣ с тебе буде, ци шчо?

— Уже за всьім рошчибајусьа сама, за нохоть він минї не поможе: крїрвају на тьім варстатї і в днину і в ночи, аж мнѣ скульбачило... І Шуполиху стару годују, і його... Від оногда покинув баньцьку роботу: все, бувало, капне який грејцар на обхід... а с ткацтва шче нїхто не забогатыв, аїні не жив... Коби шче хоть ґрунтик який такиј, а то дали віно грїшми, гроші протринькалисьа, жидишче вже собі поставив хати за льуцьку працьу, а ти бідуј та бідуј, тај то не знати, коли вже раз конец буде тьї біді?!

Тетяна все дивиласьа в земљу, хоть як було льубо на дворї...

Навперед нас пістеньцькиј лїс, усе їде в гору, буковиј та грабовиј, а јаловиј та смерековиј долинов, аж у Манастирське сьагає. Лїс з обидвох боків дороги...

— Та шче не жаль би було ј робити і бідувати, як би в мирности, та в льубствї, а то присилували, завјазали сьвіт: а ти проклинај тата та маму, тај губи своју душу... Покинула бих, хоть кажут, шчо нїби грїх, але де ја піду? Утеклам раз до дому — вібили, і назад привели: хоть нај ти, кажут, і голову зітне до порога — про то він тобі чоловік!... А він вже мене так збиткує та збиткує, шчо тыла на собі не чују... А тепер шче льуде мене взьали в зуби... Туск мене взьавсьа та жаль, і нїхто мене, сестричко, не розважит у сьвітї: от-так вже ходжу, як дурна...

То це ми так сидимо, коли чујемо, сьпїває хтось, їдучи лїсом:

Ој стоју ја, тај стоју
Під новов комороју:
Вїјди дївчино, вїјди, серденько,
Нај с тобов поговору...

Тетяна аж стрјасласьа, ми собі пізнали Семена Јаковишиного голос (і він ішов до Пістеньї лїсом, на попереки).

— Дам ја тобі з другим спати... — забелькотав Јанцьо кріз сон, і зачавсьа кидати, Тетяна закрила лице руками, а пісьна все їде жалїбно:

Ој радаби ја вїјти,
С тобоју говорити:
Лежит мїј нельуб по правїј руцї,
Не можу го збудити...

Ој ти, дївчино льуба,
Відсуньсьї від нельуба:
Ја як изміру, в серденько стрїљу,
Јак в сивого голуба...

Не треба измірїти,
Не треба го стрїльити:
С тобов, мїј милиј, на годиничку —
А з нельубом би жити...

II.

Семена ја знав з маленьку, бо вни нам сусьїди. Таке то, бувало, чорне, кучеряве та швидке парубченя, шо, де го не постав, там опинитсьа. А як робили дома толоку, ци там на сьїно, ци кукурудзи лупити, то не обїшлосьа було без Семена. Доста вже Яньцьо жьипавїї, та палкиї до всего, але Семенови пари не було. Наробитсьа, бувало, наробитсьа на толоцьї, а приїде вечір, то шче ї води мамі принесе: такиї був огїдниї. За музиками пішовби був і на край сьвіта, лиш аби потаньцьувати.

Раз — боже мнєа прости — наклївав їем сьа був їего такі добре. На толоцьї в нас була Тетьана, а Семен як не завозмисьа: мусит бути музика, таї мусит. Зїрвавсьа як вітер, таї кличе ї мене: ходи, каже, то близенько! А він справивсьа, гарїга, до Одокїїчукового Петра, та все, як опаленник, то в гору, то в долину, а їа бїжи за ним геї тот пес. Потому, як нагульавсьа вже с Тетьанов, то гулит мене: зажди-лиш, каже, небоженьку — їа тобї це за дурно не схочу. Ої, бо ї је!...

На веснї, бувало, як приїде недїльа, то пасе худобу на толоцьї під пістенцьким лїсом, трохї не всьа парубїїа і дьївоцтво монастирське. Дурїїут собї та вганьаїутсьа один за одними: а на дворї так льубо, шчо годї... Тїлько Семен супокїїниї, як не тот: сидит собї під самим лїсом с Тетьанов, та бесьїдуїут...

Не було крашчожї і поважнїшчожї дьївкї на цьїле Монастирсько, як Ребеншчукова Тетьана: нїхто би був не казав, шо вна хлїпськоїї ложї. Нїхто з нев не важивсьа навїть пожартувати собї, не то, аби вна була горда, — нї, але вна вже така вродиласьа тиха та хороша.

Їа собї, бувало, сьаду коло них, таї слухаїу, шчо вни говорїа: коли бо нїчогїсьїнько не зрозумїв. Лиш тїлько їа завважав, шчо дуже вни приїазно дивилсьа одно на одного, а як коли, то Тетьана вхопила мене малого на колїїна, обцїльовувала очи, лице, чоло... а Семен минї: а їди-ко товар заверни, Мїха!... Їа, видкосьа, старшого послухаїу, пішов, завернув таї надбїгаїу, а Семен: Мїха, ану-ко шче попїграїсьа в свинку! ножик ти купїу з огнивом! Але? кажу, а мене вже так давно кортїло мати ножик такиї, шчо був бїх і на край сьвіта пішов за ним. Ої, гїрка ж минї була тота свинка. На мене все впаде бувало бути свинарем, бо, звичеїне, їа найменчїї. Врадьа, бувало, хлопцї: шпурїаї, кажут, в гору штири греїцарї, а як упадут так, а так, то ти меш свинарем. Але то однако було, ци орлом упали, ци на лице: уводно їа був свинарем: вни були ради, шчо мене їмили в руки. Стану їа в середину, запру свиньу, маленькїї ковбочок, ци там пеньок, та тисну їеїї, шчо можу, до землї своїїм патиком. А хлопцї стоїа навкруги мене, кождїї собї палицев в своїїї дучцї, подивїуїутсьа на мене, та лиш усмїхаїутсьа. Господи, як не лусне котрїї по моїїм патику: минї аж сьвїчки станут в очех, а свинка аж забринїла воздухами, та так десь упала з-на добрих 100 сьажїнь. Хлопцї раз були за себе, а їа шчо? Карапузеня: бїгаї, та бїгаї, та загони свинку знов у середину: таї бо нїхто не допустит, аби уфатитсьа патиком у їего дїрку, як він відгонит свиньу, та стати на їего мїсци, а він аби був свинарем: так мене пантрили. Аж як їа заруїу, бувало, на всьу толоку, то тогди вже мене пускаїут, і їа назад бїжу до Тетьани і до Семена. Тетьана ж шче хоть попестит і заглагоїїт мїї плач та жаль, а Семен знов свеїї: Мї! ану шче в Греччїно (то такиї город під лїсом), — там у черешни вївелисьа кашевки (так звут у нас бїлицьу); як имеш і принесеш нам суди живого, то купїу ти пїстоля, грїмке таке, шчо годї! Меш видїти! А їа, дурень,

озми та піди: так ми знаєте піддало охоти, шчо буду мати пістоля (бо то вже, знаєте, доходжалиї парубок, шчо має пістоля). — А на тьїї најгрубшії, дуплавїї, кричит за мнов Семен — а сам не регочесьа, нї: шчо ж, коли мене засьльїпило!... Побіг ја до городу (а тогди шчо лиш забринїли черешнї), таї драпаїусьа на черешнїу за кашевком, а тут десь узьавсьа слуга, шчо сокотив городу, Федьо, таї узьав з мене капельушок. Ја їди простоволосїї за ним, та панькаї його: „не дам, таї не дам!“ Таї таке моїе було, шчо ї кашевка не їмив, і соломїанник відпас, таї пістоля пропало! А вни собі обоїе набулисьа тимчасом, а в вечір, то всї женут товар і їдут собі до дому сьпїваїучи, лиш ја у плач, як у дримбу граїучи, і нїхто мене не потїшив, хїба одна Тетьана. Семен шче ї насьмішкувавсьа, гарїга, (хоть на другу днину відходив від Федьа капельух)... Ото ми, каже, парубок!... Всї в сьміхи, а најдушче хлопцї: а бе, а бе! А ја і плачу і гадаїу собі: овва! добре, шчо взьав капельух, і не дав нїби вилїзти на черешнїу, — так шче хоть називаїесьа, шчо ја би був имив кашевка, — а як би не Федьо, то ја би ї так не був видрапавсьа на черешнїу: така грубїнь...

III.

От шчо ја нагадав собі, як ишов дорогов із Семеном та Павловим Іваном, бо ја покинув Тетьану з мамов, таї побіг на здогін ід Семенови, хоть як ми жаль було покидати жеїї. Одно, шчо минї приїшло на думку, може би тепер у їармарок купив Семен пістоля, а по другім гадаїу собі: шчо ж ја поможу Тетьанї? Буду слухати жеїї плачїв? Минї вже ї так трохи не пукло серце... А як устане Јанцьо? Буде торкотїти цїлу дорогу, та їсти Тетьану, а може ї бити? Јої... Бодаї ја був не дїждав дивитисьа на таке!

Здогонив ја їїх, а Семен ув-одно:

Червона калина
В воду сї схїлила:
Журо ж моїа, журо,
Јак їес мнї зжурила.

А ја тобї, журо,
Таї не подаїусї:
Пїду до коршмонькї,
Горївкї наїїусї.

Ої, горївка пїесї, —
Горївка минесї:
Краї мого серденька
Јак гадина вїесї.

Та все по кїлька раз:

Краї мого серденька,
Јак гадина вїесї...

— Іване, камрате мїї лїубїї... о вже! або їему не жити, або минї... Не про то, шчо ја жеїї лїубїу, мушу ја оступитисьа за нев, — нї... каже Семен, а самїї марнїї — марнїї, шчо лиш трохи очї висьвітїв, так му запади в голову... Изсох, як підотьате дерево, лиш кучерї најїжили му сьа на головї, — льачнїї у них такиї, як опуд...

— Ої вже раз кажу, шчо дурнї лїуде: мучити одно одного, та лоточити, не досить вже нас їїст усьака погань... Нема то, як у нїмцїв: не злїубитесьа жїнцї с чоловіком, то розлучитесьа, таї жиїе собі, с ким їїї сьа хоче... І по лїуцьки так... Так повинно бути: адже нема такого

лиха из-за того і межи звір'ями, хоть то кажес'я, шчо в них нема розуму... А ја стораз, не раз забоживбихс'я, шчо, як до того, то в них је більшиј розум, як у л'юдеј... Мене як би не зл'юбила жінка, то ј дини бих из нев не жив: адже то ј самому мука! Иди собі, голубонько, тај жиј, с ким л'їпше... І нај би жила без с'л'юбу, як би піп не дав (бо вни мајут усьакі к'лючки, аби лиш л'юде мучилис'я!), а мене нај би громада і каміньєм прикидала, лиш від неї — зас'я! Ја ј сам так думав, але якісь письменниј н'їмец у воську, як розв'їв м'їні на розум, то бих і в вогонь штрик за ц'ю правду. Шчо ж, коли то наші л'юде гадајут, шчо тогди вже буде конець с'в'їтови, як станут л'юде так паруватис'я, як птахі. На це каже бувало н'їмец: як, каже, гадајеш, ци всхне дерево, як повідривајес'я з него губку, шчо поросла на н'їм, або як обломитс'я з него сухе галузьє? Та н'ї, кажу, — шче ј л'їпше рости ме. Оттак же, каже, і с тим: як буде вольно жити л'юд'їм с тим, с ким с'я кому сподобаје, то не буде т'їлько головництва, тај л'юде будут здоровішчі і веселішчі... Шчо, може не правду каже?

М'їні тогди страшно було чути таку мову, але Іван не вважав: старіј — не стариј, дитина — не дитина: кождому правду в очі...

— То м'їні не гр'їх? — питаје Семен.

— То лиш попи повинаходили такі гр'їхи... Ти аби не вшукав кого, не оскорбив, не вбив, та справедливо жив на с'в'їті — то доста с тебе. А то попи л'юд'їм пустили тумана, аби лиш л'юде гризлис'я, дуріли, та несли јїм на боже, аби н'їби л'юд'їм попускало на серци, або аби пот'їшилис'я, шчо піп јїм утворит двері до неба, коли вже тут не буде про-с'в'їтку... Ја тобі кажу, шчо то все попи на своју-руч... Вже доста шахрајі жиди, але попи — то такі туманники, шчо нема јїм пари, бо жид, як бере від л'юдиј гроші, то хоть шчо-то даст: у горло, ци там у жменьу, а попи захарамаркајут л'юд'їм јакось не по розумному, напуд'я л'юдиј богом, тај пеклом: тај луп'я з них лико, тај шче уча других, молодих попів: дри, кажут, хлопа, як вербу, зідреш одну шкіру — друга поросте... Кс'єндз'їв кал'їка шче не таке м'їні наговорив! Каже, шчо вни сами в то не вірујут, за шчо ганьб'я л'юдиј: до сповіди, каже, не ход'я, перед причастієм јід'я, а причашчајутс'я, бо то вино — хіба ти н'їколи не вид'їв, як наш піп настав'яје руку с к'їл'їхом, аби му другиј раз у верх нальати?... Ану, скажи-ко, иршчениј, к'їлько ти самиј најмав служб'їв та акафистів — а попустило?

— Ој, бодај так ворогам мојїм попустило, як попустило від того м'їні!

— А все через тв'їј дурниј розум. Ја вже це не раз тобі казав, шчо, коли ти вже так уз'явс'я за нев, а вна за тобов, то жијте разом — адже припаде тобі на Бојкиничевім кавалок ґрунту, поставиш хату, і шчо шче вам треба? Ти робітник, уна робітниця... Тут, бачиш, не допоможут ніякі служби, ані жура, а простиј л'юцькиј розум: роби так, як тобі с'я хоче! Адже јїј там н'ї с ким жити: јего вже дес'ятојі части нема з воська! Розуміјеш? Ади, Калина, моја сестра, усього зреклас'я, а покинула чоловіка: по службах вальајес'я, а не піде д нему: і добре маје!

— О вже! не моја голова до того: ја вже с'я ј о-с'в'їті не зрозумів — а шчо ж скажут л'юде?

— Говори! шчо л'юде скажут! а шчо каже тобі тв'їј дурниј розум, тај серце? Нај собі там кажут, шчо хочут... Ја добріј тв'їј товариш і шче раз тобі кажу: мај розум, не јїжс'я сам і вна нај с'я не јїст, не роби головництва...

— О вже! по часьї, товаришу... Як би ти минї розвїв був це штири роки тому — то дав бих собі раду, а телер уже ї десьатоїї части мене нема... Шче пів бїди-лиха, як зальльусь тов паскудов, а на тижни, то так, як би ми щось давило мозок, хоть як уже пиннују тоїї роботи, шчо аж ми в очех темнїїє... Таї з неїї нема пізнаки: за міру платьа 4 кр., а то вже треба доброго ткача, аби кождоїї днини уробив 8 мір... Але минї вже ї не треба з нїчого нїїакоїї пізнаки, каже Семен, таї знов:

Ої горівка пїєсьї,
Горівка минесї:
Краї мого серденька
Як гадина вїєсьї...

а дальї питає мене:

— Ба, шчо би тобї, каже, купити на ярмарку?

— А шчо би, кажу, хїба пістольа! знаєте? за кашевка обїцьали...

— Чому бих не купив, каже, купїу, а сам аж позеленьїв... — По шчо їа їему нагадав?

IV.

Такиї був ярмарок в Пістени, шчо нїгде було ї иглу впустити: усе то позбїгалось за грошем. Понагонили худоби, коней, дробу; гуцули шче позносили бриндзї, сира усьакого, масла, коновок, лижок; а ткачі манастирськї поросходились по станціях до жидїв ждати с полотнами на льудей, і на прїажї від льудей. Ми довго покрутились по ярмаркови, Семен купив минї пістольа і шче підвїв мене д нашїї станції, таї пішов собі з Іваном Павловим. Уходжу: а то повнї хати, доста обширнї були. Тут був увес Ребеншчуків рїд, був уже ї Янцьо і Тетьана. Мама сидїли коло неїї.

— Та боле,— каже, залавїаїучи коло зьатьа, Петриха Ребеншчукова,— боле, шчо на тїм стало... Не даї, боже, чого — калїцтво...

То це вна нїби натьакає на Янцьа, а сама аж кльїпає очима, так би пила горівки. Стара вже така та жовта, як віск.

— За всї голови, льубко, — шепоче Гафїїа Янцева — за всї голови! Ѓа би шче була потрутила, наї би було головку переїїхало, каже шче по тихїшче і стиснула кулак, а мала вже, видко, в чубку. Ѓа би їїх всїїх на одну вербу, шибеникїв їакихось!

Янцьо Шуполишин сидит підвїтитї фустков та кунїшїїє, а пїана Петриха все підходить їего, аби купив горівки... У хатїї крик, усїї пїут, дехто сьїїває та сьїїїєсьа — одна лиш Тетьана сумна-сумна, їак нїч. Вна дивиласьа тепер на своїу маму, і їїї приїшло на думку, шчо їак тут слухати старших, коли вни такії прибитїї, шчо за порціїу горівки їдут протїв своїїх дьїтеїї?... Вна не винувала маму, бо Петриха вже така була приголомшена, шчо нїчо в сьїїгї не могла зрозумїти... Тетьана нераз наслухаласьа, шчо їеїї тато не позволяв мамї навіть говорити і думати не так, їак він — не то вже робити. — Вже ви, каже, не переїнакшите того, шчо старїї льуде постановили! Прото, кажут, шчо в вас довге волосьє, а короткїї розум — таї так буде до віку, таї попи прецьїї, їак вїнчаїут, то кажут слова господнїї, шчо аби жїїнка підльагала чоловікови... Тетьана нїїїаким чином не хотїїла пїти за Янцьа: тїждень плакала, тїждень просиласьа, тїждень ховаласьа — їак не зачнут нарікати Ребеншчуки: хто

тата, мами, кажут, не слухає, тої не знає бога, і як зачали страшити богом, таї усилювали Тетяну...—А чомуж за Семена нї? питала кріз плач Тетяна. — А, бо він ткач, він нам роботу відоїмає!... — А чомуж ја мају за вас терпіти? Старі обоїє в плач: а, господоньку сьвјатиї, вдуріла дівка, впадоньку наш нещасливиї, головонько наша бідна! Кажемо тобі, шчо не твії розум! Тетяна здалася була на бога, таї пішла, як на заріз... Але чим душче вна молилася, аби забула Семена, тим душче јеї д нему тьагло, і тим тьажче побивав јеї Јанцьо... Ждала божого змилюваня—анї ду-ду... За грїхи, кажут луде, бог дрочитсьа с чоловіком. Якїж грїхи були в Тетяни?... Поможе, кажут, як умреш... Овва, гадає собі Тетяна, ја ј сама собі можу дати таку поміч — смерть. Тепер уна дївмілася, шчо бог, на котрого всї покликујутсьа, — нїмиї, і усїм серцем зненавидїла тата, маму, попа, бо д Јанцєви вна нїколи не мала серцьа. Тетяна зачала вже думати, ци не можна би як визволитисьа, а Гафїја Јанцєва шче ј жалю завдає. Зачала сьпівати дуже сумної, а всї жінки за нев, бо всїм їм далисьа в знаки чоловіки:

Калиночко, малиночко,
Чом не процвітаєш?
Ти молода молодиче,
Чому слози проливаєш?

Ої, коби ја була знала
Своју лиху долю,
Була би ја ј отонула
Таї дївчинов молодоју...

Ої ја листок јопускају,
Бо зимоньку чују:
Ої ја слози проливају,
Бо лихују долю мају...

Ої, коби ја була знала
Шче ј свої нестаткі,
Була би ја вандрувала
Шче від вітцьи, таї від маткі...

А як узьали в один голос оцеї, шче сумнїшчої, то всї, шчо були в коршмі, задумалисьа, — жінки всї похилили голови, посумнїли, і шчире-шчире сьпївајут:

Ої там за гороју, там за кременоју,
Не по правдї жиє чоловік з жоноју:
Уна јему стелит білу постелечку —
Він на ньу готовит дротьяну нагајку.
Біла постелечка порохом присїла,
Дротьяна нагајка кровјов закипіла;
Біла постелечка порохом припала,
Дротьяна нагајка біле тїлце рвала...
Ої мужу мїї, мужу, не биї мене дуже —
В мене тїло біле, болит мене дуже...
Пусти мене, мужу, в вишневиї садочок,
Наї ја собі урву ружевиї квіточок;
Урву ружу-квітку, таї пушчу на воду:
Пливи, ружо-квітку, до моїего роду.
Пливи, пливи, квітку, пливи по Дунају,
Та як уздриш моју мамку, приплини до крају...
Вїшла рано мати з Дунаї води брати,
Як уздрїла ружу-квітку, таї стала плакати:
— „Деж ти ружо-квітку тут сї објавила,
Вїдаї тебе моја донька ј опустила?

— Бојалас сьі, мати, шчо мнї не згонуєш,
Далас за нелюба, а тепер бануєш,
Бојалас сьі, мати, шчо мнї сьі не збудеш,
Така приїде годиначка, шчо ї плакати будеш...

Жінки росплакались, а Тетяні стало жаль, шчо ї рідна мати жеї не пожалує, але шче ї залавляє коло ворога. Її приїшло на думку, аби не піти вже до дому, а в сьвіт на зарібки, або де.

Янцьо встав і зачав походжувати собі помежи льуде, надутиї...

В хатах задуха, Тетяна встала і шчо лиш наважились їти, а Янцьо в груди, — аж поточилась під саму стьїну:

— Тут миньї... Ади, куда ми справилась! Наї зажде...

Жінки охнули і пустились д' Тетяні, а Ребеншчучка:

— Га, видкосьа, він її чоловік, — то прото сьпївають у сьпіванцї:

Як звїже нам піп руки,
То не даст нам розлукї...

Вже то не наша в тьїм голова.

Тетяні потемнїло в очех і постуденїло на серци. Її нагадалась тота мертва стула, шчо піп їм звязав був у церкві руки, і тот зівялиї вінок, шчо клав її на голову. Шчо ж нас тут держит? Піп поблагословив!... На шчо?... На поїжу, на біжку та невольу... Тетяна нагадала, шчо від коли Янцьо покинув баньцьку роботу, то так вже за нев назирав, шчо ї на двір саму не пустив. Сидит у хаті він, — і вна мусит сидїти, а як иде пити до Голди, то двері сьїнлї замкне на колодку, таї лишит так Тетяну... Безумивсьа чоловік?... Не розумнїшчиї він був, як лиш оженивсьа. Нераз приїде піднапилиї і нї відци, нї відти: голову тобі зїтну, таї зїтну... бере сокиру: льягаї! Тетяна в плач, Шуполиха тудиж: ледви ви-плакали обї... Або вигонит у мороз на двір: мус стоїати! У воську би так слухати!

— Го-го! і мене учили в воську... там раз добра наука — буки!... А жінок он-де як уча: привяжут кісками до лави і бїут, доки шче ди-хає... Мої! і замахнувсьа кулаком.

О! думає собі Тетяна, — вже ја д тобі не піду, абих сьа мала втопити!...

V.

— Та не бануї Янчику, каже Ребеншчучка і потикаєсьа, не бануї, хоть видкосьа — ти її чоловік. А може наговорили, лубчику? шчо би льуде не наговорили?

— Лиш того ви вже миньї не кажїт, мамо! Цего вже миньї не переперечите... На своїм очи видьїв. Го-го-го! не змудрувати воськового чоловіка! Кажут сусьїди: „мої, а диви-ко ти сьа, ци не ходит хто до твеї жїнкї? А ја нї двї, нї три та лус у писок Івана Гречукового, так бих шче, даї ми боже по тьїї правдї, до завтра прожив! „Шчо ти, кажу, ма-єш говорити на моїу жїнку?—За це, каже, братчику, даї ти боже здоровїє, але такі не завадит самому вївїдїти.“ А миньї ї руки увїали. Збираїусьа нїби на нїч на роботу, приїшов над вікно, а тут миньї страшно чогось стало їти на 85 сьажїнь у землю: не піду, гадаїу собі — не озме мнї сьї робота, а машинникови кажу: слабиї! таї пішов до Голди запиватисьа...

Коли ја вертају, так десь під о-північ, а моја Тетяночка с Семеном у саду... Мої! на мак дробен тьа посьчу! крикнув Янцьо хрипливим голосом, тупнув ногов і намахнувся на Тетяну, але жінки заступили...—А бог би цю гадину сорокату побив та покарав, шепче, закусивши губи, Гафія Яяцева, — ја бувши Тетянов, макогоном бих так морснула по голові, як спит, аби не встав, — от он-де, кажут, жінка забила спячому чоловікови распечениї цвик в голову, так јіј вже допик, а ген-там якась свому природжінье, вибачајте, відтала... Ој, як би то ми сьа звязали всї разом, то бисмо сьа не дали тим опришкам, бо то хіба би не воськовиї, аби добриї був. А најкраще собі жијут тілько тоти, шчо сидьа на віру, без сьльубу...

— Але! ја свому ј сама дам раду, обізваласьа Параска Федорчукова, — гезде вже 10 рік, а ја шче з ним не сходиласьа, та ј не буду... Другі чоловіки кажут: „а шчо би то минї за жінка, адже сьльуб на то брала; ја би, бувши тобов, воловодом јеї звязав“. А ја кажу, шчо коли піп на то сьльуб давав, то нај иде до попады, а мене нај попуститсьа, бо очи му відру, а ја ј без сьльубу собі дам раду“...—„А шчо то минї за жінка, кажут льуде, шчо не маје дьїтиї!“ „Не дурна ја, кажу, мати дьїти: сама ледви закрїрвају на себе, не то би на дьїтиї“ теленит усе піднапила Параска (на неї казали в нас чоловіки дика)...

В хатах так зробилосьа душно, шчо мене аж пхнуло шчось на двір, а тут знов спека, порошок, крик, теньканье косами, в дзвони...

Дивјусьа: іде цјаниї Семен з Іваном, а за ними тато і Янцьо Крохмальуків: всї пішли до хати. Буде біда, гадају собі. Ба дале јде стара Шуполиха: висока-висока, шче вишча від свого сина, товста, здорова баба... Уна ј на будни ходила по сьвјаточному, і то в глибоім довгїм, червоно обираним кафтаніку і в перемїтцї, хоть цю ношу нашї жінки вже давненько покинули. На других жінок дивилибсьа в нас, як на опуда, а Шуполиси старіј не дивувалисьа, бо ј так вже јіј гїрка година: вна була дурна. Навіть сторонні ярмаркові, як лиш јеї вздрїли, зараз стовпилисьа навкруги неї, а вна все шчось розказује та розмахује руками, а очи јіј як би сьа в маслї топили:

— Го-го! шибенику, Јанчику мїј любиј... Сьвјат, сьвјат господь!... А не дурно ја тогди не спала... Го-го, льуде добрі — шчезли бисте — не спала... Сперла голову на стьїну, а він, любиј мїј, јединиї мїј пријатиль, шкроботит у стьїні тај шепче минї в вухо: а, правда, шчо ньїчо тобі не помогло? а, правда, шчо лишиласьа молода?... а правда, шчо д' тобі в ночі приходив умерлиї чоловік і так спав с тобов, як би жи-виї?... а правда, шчо ти радиласьа попа на сповїди, а він тобі казав сьвітити сьвїчку цїлу ньїч, узьати д' собі яку молодіцьу тај молитисьа?... а, правда, шчо не помогло?... Го-го, пријателю мїј, не помогло — умерлиї уводно ходив, минї кров заливала голову, мозок, ја кидаласьа на постели, ја дурїла... Схибила з розуму... Јанчик ріс, поратївльа моја — а цїсар узьав... Господи! ја аж задихаласьа, мене душило, так ја молила та падала перед усїма на колыїнкї — а помилювали бїдну одовицьу?... Ја ре-віла, як у дзвін... Говори, кажут, дурна, ньїчо вже не поможе: таже цїсареви тепер треба, бо тальїжане збунтувалисьа — розумїєш? А бог би вас усїх побив!... Ја пријшла до дому і товчу голову до стьїни... Ньїчо вже не поможе! А хтож то поратује мене? Акафисти најмала, служби, била поклони, під церквов сидьїла цїлими дньами — а ньїчо не помогло!... А він, мїј любчик, усе від тогди шкроботит у стьїні за головами, тај шепче: „дурна ти — на сьвітї нема правди; вставај, ја тебе поведу —

утопиш журу“, тај повів мене до Голди... Ој, забрав же він, забрав моје добро: пішов ґрунтик, та залььалася грижа... А він би вас побив (бог уже тепер не годе), щчосте їх так зв'язали! Не хотїла, було не силувати — а ти, стара Шуполихо, тепер дивисся, як він сьа з неввовтузит... Муко ти моја, муко! Шчо минї тепер з него за користь: гаї-дамаха якісь зробивсся — на нїї вже дале шкіри не стане. Сам на моје зишов... Јој, јој, јој! о він, а о він, закричала Шуполиха, пустилася когось ловити, та ј упала на земљу, бје в земљу: руками, ногами, головою... „Ріжут, ріжут, льуде добрі... тїкајте, тїк-к-к... тај не дала піна, шчо пустилася і ротом і носом... Жінки јојкнули і втїкали, лиш жиди обступили довкола, тај дивјася: а то лиш тїло товчесьа по камінью і часом здихне, як із гробу...

VI.

Ја ј не счувсся, як тато за руку: лап! тај тьагнут. Дивјуся, вже ј мама вијшли с коршми, заплаканї. „А јди ж ти минї гет, кажут тато мамі, — хочеш, аби тьа вбили? А мама крізь плач: „ану-ко, нај ја шче туда піду!“ Анї ми сьа руш! крикнули тато... „Петьемо, аби вже не можна було минї ј того, як другїј житије берут? „Раз кажу, махај до дому!“ Шче ј тепер ја виджу, як скривилосся мамине лице, як давили вни в собі хлипанье — лиш слози цьурком цьурїли з очеј... „А він жејі як копне, аж фустка јїј з голови злетїла, а потому ногами як став місити: ти, сьака-така, нехтолице! А вна, сирота: Іванишко, льубко, не дајте мене“, шепчут минї мама, а тато зачули, тај: „сама собі вікараскала, так јїј треба!.. Там мама је, тато, правда? А чому не боронья? Бо він јїј чоловік, він жејі пан!... Ану-ко, фльинькај, фльинькај, то зараз тебе пофльинькају!“ Мама шче дужче гнули в собі плач, а не сказали вже ј слова. Відїјшли ми трохі на бік, дивимосся: тьагнутсьа с коршми Семен і Јанцьо Шуполишин за запри на двір.

— Оттут, мој, на пляцу, як на војнї — ја прото якісь војак, мој! цьісарська дитина — розумїєш? При каноньерах служив! Оттут нам смерть обом!

— Мој! а бјеш? Гај, гај — биј!

Іван Павлів пустивсся розбороньувати: де там!

— А знај, мој, як до мејі жінки ходити... Ти шче десь був, як мене взьали до воська, мој! Тај зварич ја собі, головенник — запека.

Оба вже були попадали і вовтузилисся, а жиди все хїхочутсьа, та піддајут охоти:

— А биј, пјаньуга, а биј свинья!

— Хто пјаньуга, хто свинья? крикнув Шуполушин Јанцьо, сфативсся з землї та все жменьами піску та жидам межи очи... „Ви пјавки, ви злодїї — а робите може так, як пјаньуги, отце вам, отце вам! та все піску та камінья жидам межи очи.

Нїм Семен підвівсся з землї, а Јанцьа вже вхопили жиди за ноги, і волочут голову по камінью... „Братчику, Семене, ратуј! сказав Јанцьо глухим, хрипливим голосом, і Семен пустивсся жидам у очи, як шершінь... Гуцули, шчо доси так собі дивилисся, кинулисся тудиж на жидїв:

— Вали злодїїјів, гори вже нам забрали — усе згорнули в своїї руки, вали!... Оцих нам бити, а не сами себе... Вали, мој, не питај!

Људе ј жиди стовпилися і стали до біјки, находило нових ъудеј, і жидьів; вікна бринькали по цыльї Пістени, — крик, зојк...

VII.

Тато пігнали нас з мамов до дому. А нам тільки ј дороги, шчо блисне, а потому, јакби за очи јмילו, так темно та чорно. Ми вже дохопилися до заломів, коли чујемо на-зад себе крик; ми зараз по голосьї пізнали, шчо то Крохмальуків Јанцьо.

— Куме, де ти? Мој, куме, де ти? от тут, тут, тут! а сам бебех почерез гложьа коміть головов.. Тьфу, пек ти! та же ја ј не пјаниј, боже борони...

А то, јак блиснуло, то јему видьілося, шчо ми близкѡ, тај пускавсьа до нас направцьї: в јами та гложьа...

— Куме, де ти?

Знов блисне, аж розідресьа усе небо, знов розбіжитсьа Јанцьо — і знов паде.

— Ого, вже братчику, коби ми здорови, а Семена, та ј Јанцьа Шу-полишиного вже нема! каже Јанцьо, дігнавши нас.

— Шчо ти кажеш?

— Еј, тотож го жидва покервавила, та покервавила, шчо господи, твоја воља! — розбили голову на прах... Тај Тетьану отеперечки понесли віволаники, боже мнѡа прости, Ребеншчуки, — ледви живу... Пустиласьа, кажут, ратувати Семена, тај јејї жиди взьали під ноги, — не доста, шчо збив небішчик Јанцьо... Кара-дьї божа на нас, шчо ј сидитсьа в тьїј смуччїј Пістени тількиј час, і нема нѡчо с того, тај головництво таке... Ребеншчуки, повішеники, бодај вам вјазї покрутило! (а сам гуп!) Тьфу, игїј на таке! Тај то ја, криј боже, не такиј пјаниј — ци јак ти кажеш, куме, га?

VIII.

Тетьану занесли с Пістени, а јак наближувалисьа д Ребеншчуковим хатам, то вна зачаласьа метати і кричати, шчо аби јејї зараз поставили хоть на серед дороги, а не несли до дому (це вже розказувала минї шепельава Парасочка, Тетьанина сестра). Шчо не напросилисьа, шчо не нагрозилисьа, — нѡї, тај нѡї! Јак, каже, мене не послухајете по добру, то очи вам відру, чујете? Ідіт собі гет, абих вас на очи не видьїла!... — „Сьвјат, сьвјат! одурїла небога! кажут старї Ребеншчуки. Пішльїт лиш до попа, нај би віспідавав та прочитав молитву!... — Ану, нај ми лиш навилитсьа на очи — відру, піском засипју!... Господи, воља твоја — одурїла дитина!... Нѡї-јаким сьвітом не могли Тетьану узьати до хати. Переспала плъуту на дворї (над нев зробили були халаш), впала в горјачку: аньї тата, аньї мамї не хотьїла ј видьїти, — коло нејї сидьїла тільки Парасочка. В горјачцьї Тетьана рвала руками усе, шчо підпало, дерла земљу, — обернуласьа лицем д землї, тај так застила... Не знају, ци заплакав хто за нев так шчїре јак мојї, маја, тај ја...

М. Павлик.

Питанье робуче і його значіньє на тепер і на будуще.

Фридриха Альберта Ланге.*).

I.

Боротьба за істнованье.

Перед сто літами лубили людів і наукові письма розводитисья над тим, як то все, шчо сотворено, має своју ціль, як в удержаньї жијучих істот на землі все так докладно одно заходить за друге, і як на кожду потребу уперед вже придумано спосіб і скусніј старунок. Тепер відхилено кінчик опони, шчо закриває тајни природи, добачено, яким то чином приходить, шчо все має своју ціль¹⁾. Сьміливі і невсипущі те-перішні висьлідники зуміли заглянути в безмірну глибіню житья, котрого тільки поверхність кождому перед очима. Отже і бачимо тут, шчо велике, під різними формами все однаке средство природи за-дльа вдержанья того, шчо је, — це не шчо інше, як страшенне марнотравство усе-то нових та нових зародів житья і цілковите нишченье незлічених зародів і живих істот, шчо не вродились в щасливу годину і не могли належито розвитисья. Так дієсья з рослинами, так і з звірjатами; а хоть то організми најнижчих форм в найбільшій масі родьатсья і гинуть — то однако цей закон іде аж до највишчих, а і чоловік підходить під нього. „Боротьба за істнованье, каже Дарвін, виходить конечно с того, шчо всі організми податні на те, шчо б дуже сильно множитисья. Кожда істота, котра за звичайніј час свого житья плодить більше јаєць або сімен, мусить в јаку епоху свого житья, або в јакій порі року, або јакого случајного року згинуть, а то б виросло число жеї в геометричнім поступі до такої величини, шчо ні-одна сторона не змогла б вижити того, шчо вродилось. Як скоро родитьсья більше осібників, ніж би їх змогло устојатись, то мусить вијти с того боротьба за істнованье, або між осібниками одного роду, або між різними родами, або між ними а внішними вимогами житья.“ „Усе підходить під одно правило, іменно, шчо кожда органічна істота множитьсья природним способом до того, шчо, як би не гибла певна часть, то б земля скоро укрилась потомством однойі одніської пари. Навіть чоловік, котрі, як звісно, множитьсья дуже помалу, здвојує своје число в 25 роках, і як би це јшло так далі, то б уже по кількох тисьаках років не најшлосья місцьа на землі дльа його потомства.“

Рујнованье, котре спиньає-цьу бесконечну наклінність до житья, виходить раз просто з недостачі потрібних вимов житья, іменно поживи, то знов іс того, шчо звірjата одного роду стајутьсья добичеју других. І клімат немало причиньаєсья до цієї великої рујини. Дарвін показав, шчо зима 1854—55 на його питомих грунтах вигубила $\frac{4}{5}$ усіх птахів. „А то страшенна рујина, скоро зважимо, шчо як людей мре на јаку пошесть десятиј процент, то це вже дуже а дуже много.“

Ці причини входить знов розмаїто одна в другу. Недобрий клімат робить своје не тільки прjамо, але і іменно через то, шчо ујмає поживи,

*) Die Arbeiterfrage. Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft. Von Friedrich Albert Lange. Dritte umgearbeitete und vermehrte Auflage. Winterthur 1875.

і через страшенну боротьбу, яку заводять між собою поєдинчі роди і осібники, скоро їм зачинає неставати поживи. Навіть рослини раз-у-раз на смерть борються між собою із-за маленького кавалочка землі, з якого тьагнуть поживу для себе. Велика сила рослин, що дуже добре видержують наш клімат, не можуть в нас на волі плекатись, бо сильніші завітники приглушують їх, витручують і відбирають їм поживу. Другі знов устоюються тільки в великій масі, як н. пр. пшениця, котра не вдається, як би посадив одно зерно в городі, між тим, коли в чистім полі устоюється протів своїх ворогів через то, що зв'язується з собою тісно в одну масу. Коли ж посіється різні відміни пшениці одну поміж другу, тоді вони б'ються між собою. А тільки б їх усе перемішувати і сіяти, то останеся вконець одна тільки відміна, а іменно та, що найліпше відповідає тому ґрунтові. „Коли подумаємо над цею боротьбою за існування, каже вконець Дарвін, то можемо себе втішити повною вірою в то, що війна в природі не вічна, що нема в ній страху, що смерть в загалі приходить швидко, і що переживає та множитьсся тільки сильніші, здоровіші та поворотніші.“ А коли для рослини то, що вона росте і в'яне, розростається і нидіє — це тільки розвитє і упадок несвідущого існування; коли звір жиє тільки в теперішности і безжурно йому приходить житє, доки тільки можна, — то чоловік не може тим вдоволитисся, приїмати втіху ї горе так, як їх житє приносить. Він знає передом муку загибелі, ненавидить жеї і силується жеї обіїти. Він пізнав, як чоловікові жити і розвиватисся. Він знає природну ціль житя, знає, як легко умирати тому, хто жеї сповнив. Освічений виходить з того, що та ціль призначена йому і всім його ближнім. Що раз почало жити, то треба і піддержати. А саме тих, що найбільше хоруять і бідують, безпомічних дітеї, — він најдужче любить і плекав би їх як најстаранніше, як би тільки позволяла на це боротьба за існування. А постигне чоловіка, самого кріпкого, який нещасний трафунок, уб'є його ближній або розірвуть дикі звірі, то кажемо, що вмер не своєю смертєв. Ми ж іменно жадаєм для чоловіка іншої природи, як природа звір'ят, і вся велика боротьба ї змагання льюдкости має на цілі зробити так, що б живий уживаючи житя, кінчив його, як тільки можна, најкраще, і не ставав жертвою ані наглої смерті, ані повільно гризучої нужди.

Наука говорить вже маїже без ніякого сумніву про те, що чоловік в пра-прадіках, через сотки тисячеї літ, боровся з усіма звір'ями більшими ї сильнішими за існування, хоть він і стоїав думкою вище них. Живучи в період. потоповій із вимерлими тепер родами львів, медведів і гієн, що жили по печерах, міг він, бачитьсся, на довго ще потому тільки втікати від цих зубатих і кігтьастих звірів, то ї розширення чоловічого роду було спинене вже через те, що не було за-для него подосить безпечного місця. Коли ж дістав чоловік в свої руки вогонь і первістне, најнеспосібніше камінне ружье, то тоді аж почався на землі переверот, котрий в науковім значіню може вважатисся правдивим сотворінєм льюдкого роду. Боротьба протів звірів переїшла в лови, а думка, що уперед оберталась тільки до того, що б охоронитис перед небезпеченствами і придбати собі яку-таку поживу, почала обертатисся до вишчих завдань. Звірів, фізично сильніших або освоїено, або вигублено, або вигнано в далекі сторони.

Але ж усі звірі і рослини борються не тільки за землю в загалі, але ї за ліпшу землю. Теплий і вохкий кусник посеред гіршого ґрунту,

засі́яни́ незліченим бадиллем, хопто́у і квітами, шчо хотять тут вдержатись а витиснути своїх завідників; а де найбільше скупиться життя, там найбільше і гине. Сильніші за́ди займають нераз увесь кусник і нищать усьу попередну рости́нність. Так боролись луде в часи ру́ну́ючих вандрівок народних за најкращі краї, а богата Мала Азі́я і лагідна Італі́я сталися гробами цілих племен. Затим іде страшна боротьба між расами. Більш успособлений європе́ець займає сторони, де супокі́но жили доси менче розв́иті члени велико́ї лудько́ї родини. Він приносить їм христі́янство і смерть. Почина́єся страшенна ру́їна, о́ якій годі́ ї подумати. Безлудні́ють Антильї, острови південного мор́я, широкі пол́я північно́ї Америки; вигублю́ються перві́стні обивателі́ краю Ван-Дже́мен; зводьа́ться австральці́ на нужденні́ остатки; а з Африки вивозьа́ться мільйони нещасливих негрів, шчо б в Амери́ці працьувати і жити гірш́ худоби. В один край заносьа́ть європе́йці ві́спу та другі́ заразливі́ хороби, в другий край горівку; одних нещасливих тров́яють розжертими пса́ми, других вистрі́люють маса́ми огне́вим ру́жьем; тут відбира́ють їм поживу́ займа́ючи ї́х гру́нта і губля́чи пожиточні́ зьві́рјата, там нево́лять ї́х лудьтими мука́ми до тьажко́ї праці́, під котро́у мусьа́ть гинути.

А тимчасом не дармувала смерть і в пану́ючо́ї раси. Зни́щення від помору́ в середних ві́ках переходить усьа́кі наші́ поньа́тя. Ля́чна тридцять-лі́тна ві́йна покрила цілі́ краї́ Німе́ччини трупом і пожежо́у. Неска́зано жорсто́кі́ і сваво́льні́ суд робив сво́є; особливо́ в інкві́зиці́ях і роспра́вах з відьма́ми та в усі́м, шчо вихо́дило с пану́ючих то́ді́ пере́судів. Тьурми́ були́ страшенними́ печера́ми роспу́ки ї́ катованьа, нераз гірші́, ніж́ сама́ смерть у́ мука́х. Сироти́, в котри́х не стало́ старі́вників, могли́ собі́ гинути і пропа́дати. Сонце́ дивило́сь на те, як гнали́ на лева́ду череда́ми голо́дних ді́теј, котри́х ба́тьки по́гибли в ві́нні,—ї́сти траву́ і ко́рінці́, доки́ не позди́хали з голо́ду. В богати́ жни́ва краї́ мав нераз́ всего́ по-до́сить, а в голо́д умира́ли луде́, як му́хи, наві́ть по ву́лицьах богати́х нідерля́ндських торго́вих мі́ст.

Аж у по́слідні́ столі́ття́ підня́то по́малу лудьба́ні заса́ди, шчо усу́нули́ тоту́ погань; але ру́ну́юче ді́ло приро́ди при́няло́ затим між лудьма́ми тільки́ інші́ форми. Треба́ нам сказа́ти, шчо ті́ форми ла́гідні́ші, як передні́ми ві́ками. Чому́ ж воно́ ні́коли не почувано́ так глубо́ко нужди́ лудько́ї, як саме́ тепе́р? Чому́ ж воно́ впе́ред найбільше́ тільки́ хи́мерники́ ідеа́лісти і вигадли́ві фі́лософи́ дума́ли над тим, я́ким би́ то чи́ном попра́вити лудьку́ суспі́льність, — а тепе́р по́малу са́мі маси́ хвата́ються́ то́ї́ думки́, шчо треба́ ї́м помо́чи новими́, вели́чезними́ змі́нами і уста́новами? Чому́ ж то́ говоре́но ко́лись, шчо најкра́йні́ша́ нужда́ — не́мину́ча ко́нечність, ко́ли пре́цінь, як зна́ємо з до́свьіду, вона́ зовсі́м не ко́нечна; ко́ли тепе́р упр́ямо проти́вля́ється́ само́му н́йби́ незмі́нному́ зако́нови́ приро́ди, і бажа́ють лі́пшого́ ста́ну, хот́ь ле́дві́ тро́хи зна́ють, яќ ї́му скла́стися́? Пе́рша відпо́відь просто́ цьа́, шчо відвикне́нне від́ нужди́, більши́й супо́кі́й і біль́ше обра́зованье́ вже́ са́ми собо́у ве́дуть до́ того́, шчо́ ї́ біль́ше тре́бу́єся́ від́ житья́. Чоло́вік при́ходить до́ думки́, шчо́ він́ при́значе́ний до́ чо́гось ви́шчо́го; він́ бачи́ть на де́яких шча́сливцях, чим́ мі́г би́ ї́ він́ бу́ти, ко́ли б по́зволити́ ї́му оста́вини. Він́ диви́ться́ на ті́ оста́вини до́питли́вими́ очима́; він́ ва́жить і о́сь вихо́дить, шчо́ дешчо́ могло́ б бу́ти іна́кше. Стра́шна́ це, ді́сно, пра́вда, шчо́ ка́жуть ти́рани, шчо́ наро́д тре́ба раз-у-раз́ так да́вити, шчо́ б ні́коли не мі́г опа́мјата́тися. Як пооди́но́кі́ чоло́вік у́ щодо́нні́ боро́тьбі́ за сво́є і́стно́ванье́ муси́ть аж ма́ти певни́й супо́кі́й,

занім на правду може думати над поправою свого життя — то саме так більшії лад в теперішній суспільности, менче воїен і заразливих хоріб, і охорона перед загальним голодом, причинилися до того, шчо сумна доля великої маси льуду чутна тепер далеко більше, як коли небудь. Але бо је ј друга причина, зовсім противна. Вона в тім, шчо увесь тої стан супокою і ніби пошанівку знов таки злучениї з недолею, шчо в деякім згляді далеко тьажче лягаје на душу, як вічна зміна тривоги і надії в давні бурливі часи. Як подорожній, в бесконечній одностаїности рівного поля далеко більше втомиться, ніж коли раз лізе горі горою, то знов весело збігаје в долину, — так і одностаїність гнету, шчо давить тепер народи сьвічних держав, далеко тьажче дається в знаки, ніж вічна зміна тривоги і надії в давні часи.

До того знов приходить те, шчо робітники відділені від усіх інших верств суспільности, через шчо не мають участи в пожитках культури, на котру самі раз-у-раз мусьять працьувати. Шчось такого бачимо в часах перед францускою революцією. „В вісімнадцятім столітьу, каже Токвіль, не могли вже дрібні феодалістичні панки збиткуватися над французким мужиком; тільки в рїаді-годи напастував його очевидьачки рїад; він мав обивательську волюність і часть землі державної, але ж усі льуде інших станів відділились від него і він жив більш одиноко, як коли де в сьвіті. Це був новий чудний гнет, і добре треба розважити те, шчо з него вишло“.

Дальше в своїй остроумній висьлідці (в німецькім переводі „Das alte Staatswesen und die Revolution. Leipzig. 1857, ст. 156) наводить Токвіль з одного письма міністра фінансів Некера отці слова: „Огромна пропадня, шчо відділюје народ від других верств, доводить до того, шчо ніхто не хоче бачити того, як безглядно обходяться з усіма тими, шчо належать до льуду. Не будь того властивого французам, лагідного і льудяного успособлення і духа віку, то такиї вид збудив би тільки смуток в серці кожного, хто може милосердитися над нуждою, котра јему самому не допікає“. Токвіль додаје, шчо гнет видний був менче в тім злі, яке творено тим нещасливим, а більше в добрі, котре јім забороньовано самим собі робити. Вони були вольні, мали свій ґрунт, а все таки остали так само темними, а то ј нужденнішими, ніж батьки јіх — крепаки. Вони пробували без промислу посеред чудес штуки, і без осьвіти посеред бездни премудрости ј сьвітла. — „Алеж ідеї віку почали з усіх боків втискатися в ті дикі душі; вони увішли підземними, далекими дорогами і, тиснучись тоју вузкою та темноју стежкою, прибрали чудні форми. Обичаї, віра ј навички мужика, бачилось, були ті самі; він був послушний, ба навіть веселиї.“ — „Втворіть цим льудем який вихід, котрий би міг јіх вивести з нужди, котру вони ніби так мало чујуть, а вони попруться в ту сторону с таким нагоном, шчо, як заступите јім дорогу, то підуть по ваших трупах і не замітьять вас“. — „Ми це бачимо зовсім јасно з нашого теперішнього становища, але сучасники не бачили того. Тільки з великим трудом можуть мужі з вищих станів јасно розізнати, шчо діється в душі народа, особливо мужика. Вихованье і спосіб життя показујуть јему річи в такім сьвітлі, шчо јасне тільки дльа него, а невидиме дльа других. Коли ж бідний і богач не матимуть спільної справи, спільних тьагарів і спільного діла, то темрјава, шчо крије думки одного перед другим, стане непроглядною, і оба ті льуде могли б віками жити один при другим, а ні трохи не порозуміться. Чудно нам приходить бачити, як пресупокіжно жили усі ті, шчо стојали на вищих і середних ступенях держави, шче в самих початках

революції, як балакали собі про чесноту народа, його лагідність, послухенство та невинні забави, а тут вже під їх ногами горить 1793 рік: сьмішно, а однако льачно ї глянути“.

„Сьмішно, а однако льачно ї глянути“ скажуть мабуть колись потомки про наші часи, коли досьвід Францускої революції не втворить очі бодаї деяким впливовим льудем, шчо могли б своєїу працеїу повернути на дорогу супокійного розвитку тої переверот, шчо конче мусить виїти з обставин нашого віку. Звісно, шчо боротьба за істнованье впять чуєсья в цілій важкій силі најсильнішчоїу і найбільше рішучоїу верствоїу народу — тим разом це робітники промислу — і шчо одностаїність того гнету починаєсья кучити душам, так вони огльадаїутьсья за змінюїу, хоть би їм мало стати ї гірше.

Осібна форма, в котрій показуєсья боротьба за істнованье в ції најновішчїї епосї, — це відлученье кормлячоїї роботи від кормлячоїї землі, вважанье всіх продуктів праці товаром, і через те використуванье праці капіталом*). В давнішчі часи рабівницька меншість фізичноїу силоїу неволила робучу більшість до панщиняноїї праці, робила з неїї крепаків, невольників, або шчо најменче данників; тепер же робитьсья та залежність менче беспосередним, а однако певним способом, іменно перевагоїу капіталу, шчо силує робітника віддавати всьїу своїу робучу силу на услугу капіталістови за який-такиї прожиток. Пісьля тоїї конечноїї вимови припадає остатньому не тільки то, шчо видав на вдержанье робітника, але і всья назвишка ціни, яка тільки може виїти з найбільшоїї натуги робучоїї сили, а котра припала б самому робітникови, коли б він міг так само пильно управльати кусник землі, або добувати товарі на своїу-руч. Те, шчо цьа умова на наїем всеїї робучоїї сили не робитьсья на весь вік, а тільки на якийсь час, дає раз робітникови волю взяти назад своїу робучу силу, як тільки може повернути жеїї з більшим хісном дльа себе, — але знов дає ї капіталістови зможність неволити робітника до шчо раз то гірших умов через уїму його прожитку.

Відси видитьсья, шчо је воля, а тимчасом прикриває вона більше використанье ї неволю робітника, бо в країу, де весь ґрунт і земля заньаті, не може він дорабльатисья прожитку прїамо с природи, а без капіталу годі їму обїїтисья через те, шчо продукуєсья найбільше дльа продажі, а не дльа власного вжитку. Через те боротьба за істнованье стає тут боротьбоїу за робучу плату, с чого виходить цьа сумна ї гнетуча проїава, шчо зверху визначена границьа добробутку через те, шчо назвишка доходу с праці по-над кошта прожитку робітника припадає капіталістови, між тим як вниз показуїутьсья бесконечні ступені нужди, о скілько вдастьсья капіталістови з најмленоїї робучоїї сили видусити як найбільше праці за најменчу плату. А це, очевидно, між інчим залежить головно від того, чи більше або менче робітників напіраєсья до тоїї платні за-дльа свого прожитку. Чим більше їїх пресья, тим нижче спадає платнья; чим менче, тим вишче підноситьсья вона і наближуєсья до того, шчо стає дльа охорони від нужди ї недостатку. Вона ж піде по-над тоту точку там, де робітник може добувати поживу дльа себе з вольноїї, шче не обробленоїї і не заньатоїї приватними льудьми землі. Але де в замкненім, здавна управльу-

*) Усьякий пізнасть на цїм місці вплив цїнноїї книжки К. Маркса „Das Kapital, I. Bd. Der Produktionsprozess des Kapitals; Hamburg, 1867. Ближше про його принцип і про наш погляд на него буде далі.

ванім краю зібрав промисл певне число нічо не мајучих робітників, там ніколи не дасть переступити цієї границі то саме право природи, шчо поводить боротьбоју за істнованье в цілім організмі.

Вчителі народної економії приписујуть Рікардови³⁾ це право, пісьля котрого с приростом людности спадаје робуча плата до того, шчо конечное потрібно дльа прожитку; а право залюднення, шчо поводить як платнеју, так в загалі боротьбоју за істнованье, приписуєсья Мальтусови⁴⁾, хоть зовсім не він його відкрив. Тај вславивсья Мальтус не так докладним теоретичним розјасненьем названого пісьля него права, як радше чудацким приміреньем його до життя, бо добро людкости у него в тім, шчо б не допускати до замужја (до 30 літ) і скусом спиньувати множенье людности. І за цим аж надто охочо пішло багато рјадів-опікунів, на шкоду Европі.

Над науками цих обох мужів говорено багато і дармо то съуди, то туди, а змаганья партій — це дуже цікава пројава в тім спорі. В давні іменно часи держались капіталісти рішучо Рікарда і Мальтуса. Їм було вигідно прикриватисья тим, шчо нужда робітників—цеж наслідок конечного права природи, а не їх вина; а всьакі ненаручні дльа них людьяні змаганья збували вони простим відказом, шчо все-ді то пусте, доки не вменшиться даванка робучої сили, значить, доки не спиниться розмноженье робітничких родин. Новішчими часами пішло це на-вивороть, а капіталісти не радо вже слухајуть речи про незмінній закон природи. Вони покланьајутьсья најчуднішчим наукам і чіпајутьсья за остатну стеблинку, шчо б тільки не мусіли признати, шчо ті маси пролетарјату, сплоджені промислом, котрі раз-у-раз ростуть, засуджені на вічний застіј на најнижчій ступени людкого істнованья, між тим як вони сами хіснујуть с кожного нового винајденья, с кожного матерјального і інтелектуального поступу, і жијуть чим раз то розкішнішче. В тіј зміні думок, видно як в зеркалі моральній поступ людкости. Зростајуча прихильність⁵⁾ до долі наших ближних, робить нам такі думки мерзенними і ненавистними, незважајучи на те, чи вони основані на праві природи, чи ні — а ненависть ця переходить зовсім природно і на тих людєј, шчо најперше і найбільше користајуть с того поганого ладу, і котрих діјальність так тісно з ним звязана. Чутье jde наперед розуму і стаје по стороні робітників, хоть загальна думка в сьліпій односторонности стојить шче за капіталістами, шчо мајуть на своїј услуги фальшовану науку⁶⁾ і незлічені способи дльа ширенья і оборони своїјх поглядів.

Нічо так не наближује великого і рујнујучого вибуху в житью народнім, як коли пригнетена і всьакого вишчого вжитку культури позбавлена маса людуду почује своју силу і встане за своїј вишчі права, між тим як панујучі верстви виходять протів неї вже не зі својеју звичајною булоју, а с хитрим системою бојазкої крутанини, попівської догматики та кисло-солодкого опікунства. А особливо тота навмисне обкројена ніби то наука, котроју хочуть заглагојити здвигајучісья маси людуду — докладаје тільки дров до вогню, бо простиј людкий розум ніяк не хоче і не може повірити, шчо б сумлінна, правдива і безсторонна наука не діјшла до того, шчо залевнило би шчастье, а не нешчастье всіх. Можна б виказати те, шчо значна часть революційного настроју тепер, як і в часи перед францускою революцією, виходить з надмірної віри в те, шчо могла б зробити наука і державна управа, коли б тільки їх двигателі захотіли. Як тоді, так запевне і тепер дуже переціньуєсья тота сила в стосунку до розумного уладженья держави. Хоть як багато зробила наука

в згляді технічній в остатніх двох поколіннях при раз-у-раз зростаючій розвитку; хоть як певно ї те, шчо статистика — најреволюційніша з усіх наук — поклала першу заснову дльа цільної науки про державу; то однако шче дуже далеко до того, шчо б мож зовсім напевно сказати, яке добро або лих приносять народам најголовнішчі істнујучі установи. А зовсім вже на тепер не можна винајти нові форми державні і суспільні, котрих діланье мож би наперед на папері уложити і обрахувати так як діланье машини. А між тим воно бесперечна правда, шчо коли середні верстви народа нераз гордо і легковажно відвертајуться від теоретиків і ідеалістів, то іменно маси, шчо борјуться за своје істнованье, скорше ждуть добра від тих глибоких і сьмілих двигателів науки, ніж від гладеньких і поворотних сьвітовиків, шчо дуже то легким коштом уміють плавати поверх житья. Вони ждуть від науки того, чого вона дати не може. Істнујучі форми державні вважајуть вони ділом завистників, котрі не хочуть допустити до того, шчо мож би обернути в хосен народови. Не бачуть вони, шчо тут, конечно, богато ї злої волі, котру швидче чи пізнішче треба зломити; але нераз це ї умісна осторожність, шчо здержујесся від небеспечних проб, доки до них не пхне потреба.

Хоть затим наука рішучо не може дати поруки за ніякій новий лад в суспільности, то однако дуже може бути, шчо при жеї помочи најдуться шчасливіші форми від теперішніх, скоро тільки покинемо давній лінивий хід. Бо осьвјачений стариною лад в більшій части тому тільки так шанујесся, шчо іменно старий, і шчо навіть хибний, а закріпий в думках лад показујесся до певної степени ліпшим, як крашчий, але непевний новий лад. За-дльа того не все воно добре промінювати живі і кріпкі установи на другі ніби ліпші. Але скоро вкажуться певні знаки сьвітового звороту, а старина розсиплесся, то можна сьміло глядіти на будуще; бо хоть не мож присягнути на ніяку теорію, хоть при всьакій новій будові все најліпше служить власній досьвід, то однако цей досьвід збогачений історією, розјаснений статистикою і многими другими науками, стане пригідним знарядом до сповнення нових завдань.

Колиж завдамо собі те питанье, чому помимо того, шчо питанье робуче виступаје чим раз то грізнішче, помимо богатих средств науки і охоти та довірја народу до всьакого шчирого трібунку розвјазати це питанье — все таки доси так мало дільного і беспосередно вжиточного зроблено на цім полі, — то треба причин тому шукати не конче тільки в супротивленью капіталістів, або загально сказавши, панујучих і мајучих верств. Правда, вплив їх дуже сильний, коли вони зуміли повернути на свої услуги не тільки силу істнујучих державних установ, а навіть науку релігії, шчо первісно зложилася зовсім в інчій дусі, але, як вже сказано, сфальшували навіть науки і тим фальшивим товаром підіјшли велику часть нетьямучої середної верстви. На всьакий спосіб сила правди ї справедливости була б таки швидче довела коли вже не до ціли, то бодаї до великих і сьмілих трібунків, як би не хибувало пізнання правдивої дороги, а то ї сильної волі їти неју, у тих іменно льудей, шчо мајуть шчире серце, і охотоју або ї знаньем неначе покликані с поміж усіх до цего діла. Легко можна завважати, шчо по найбільшій части ті, котрі займајуться розвјазаньем соціальних питань, не знајуть природного права боротьби за житье, або не досить вважајуть на него; а противно учені признајуть jeho усі, більш або менш виразно, а прото не богато чујуть охоти сьміло виступати протів цего ладу.

І так бачимо тут дуже нездалий поділ праці: в одних охота, у других знанье.

Ревниві понукують до дечого доброго, ба не раз до дечого такого, що по-де-куди має більшу вартість ніж матеріальна поправа. Силуються поправляти обичаї, відводити від п'янства, піднести людську науку, ширити благословенства церкви, або ж освітити; а звичайно не добачають, що боротьба за існування все з новою нуждою викликати має нові моральні хиби. А другі, теоретики, працюючи ненастанно, показують нам що раз то докладнішу картину соціального стану; виказують о скільки більше мре бідних ніж богатих, — робітників промислу ніж селян. Вони висліджують вплив гіршого або ліпшого старунку в цілм життє, від колиски до гробової дошки; вони показують вплив ціни збіжжя на смертність за цілі віки, вони обраховують пересічний тривок життє при најрізнішчих занятках. Вконець показують усі знатніші народні економи, як висота плати обмежується зростом залюднення. Але пісьля Мальтуса ніхто ще не трибував показати, яким би чином могла людність охоронитися від тої руїни, що виходить з боротьби за існування. Учені люди можуть легко оборонити свою здержаність у цім ділі. Вони можуть покликатися на поділ праці, бо безперечно здобування чистого знання потребує певного духового супокою і свободи від спиняючих чувств і змагань. А при тім це діло так трудне; бо коли є які средства для охорони молодого життє від руїни, то вони так далекі і незвичайні, що мужі знані загально з свеї розваги і тверезої критики, не дуже то радо тим займаються. Бо кілька тільки ступенів, а побачуться на обезславленім полі утопії⁷⁾, що легко може підкопати наукову повагу вченого а навіть ослабити вартість його најповажніших праць.

Додати треба, що є ще інша причина, котра глибоко вчених людей легко пуджає перед думкою про корінну зміну суспільного ладу. А це — фальшиве поняття про суть держави і страх перед загальною революцією. Ще с часів грецької і римської старини любуються філософи і політики в тім, що вважають державу великим чоловіком, до котрого так маються поодинокі стани, як різні вищі і нижчі спосібности душі, або ж як різні части тіла. Набільше знаній став цей погляд з нескладної і крутарської казки про змову всіх суставів людського тіла против череву, котрому-ді Мененій Агріппа намовив до повороту римських плебейів, що вишли були на св'яту гору. Але далеко важніші погляди великих грецьких філософів Платона і Арістотеля, про котрих каже один з најученіших наших знатоків історичного розвитку наук державних,^{*)} що вони були провідною зіздою не тільки для старинного світа, але раз-у-раз і для новішого.

У Платона держава — це по-де-куди великий чоловік. Головним спосібностям душі: розумови, відвазі і жадобі відповідають у него три стани: пануючі, воєвники і робітники. Остатні з гори вже виключені від усяких вищих справ; а між обома вищими станами має бути для вдержання їх становища, для охорони від незгоди і вироблення ідеальної чесности цілковита спільність майетку, жінок і дітей. В ін-

*) R. v. Mohl. Geschichte und Literatur der Staatswissenschaft I. ст. 221, де також і ця цікава замітка: Платон остане навсідги взірцем ідеального поняття; а цікавий, хоть хоробливий розвиток нашого суспільного ладу іменно тепер пре до як најдокладнішого роздумання над його наукою.

шім, не так ідеальним образі держави пристає він вправді на приватну власність, але ставить цілії р'яд перепон, шчо б не могло творитись надмірне богацтво. Але тої платонської комунізм відкинено на бік як химеру Платона, і аж новішчі писателі заговорили про него знов в образах утопічних держав; за те ж тим дужче скріпився і виробився погляд строгого поділу станів в суцільнім державнім організмі проз Арістотеля, найбільше впливового з усіх філософів аж до теперішних часів. Јого највишча засада в приміреню до природи і льудького життя — така, шчо цілість перша і важнішча ніж часть; засада, протів котрої вже в старину різко виступав атомізм⁸⁾, і котра приложена до державного життя зовсім противиться новішчому пошанованю кожного осібника. Пісьльа Арістотеля чоловік може діјти до вишчоїї ціли свого життя тільки як член цілости. Природа назначила јого дльа держави, котра, як органічна цілість, не ставить на рівню всіх обивателів, але призначує кождому певну незмінну, вишчу або нижчу діјальність і передовсім не може обіјтисья без невольників, котрих усьа чеснота — послух. Але не можна зробити когось пануючим або слугоју, тим уже всьакиј мусить родитисья, так шчо невольникови најліпше тоді, як служить, слухаје і механічно працьује, а пануюча верства, — і між неју передовсім князі і шльахта — с природи вже призначені панувати.

Поминувши те, шчо Арістотель сприяв монархічним установам (вплив македонського двору!) то бачимо, шчо наука јого годиласья як најкраще с цілим станом старинної культури і з грецьким сьвітоглядом. Адже ж без поганоїї підкладки невольництва не можливе те по-де-куди беспримірне і до нині шче взірцеве образovanje вишчих верств межи греками, јіх гімнастика і музика, јіх політична діјальність, јіх наука і штука, до јакоїї ніхто не діјшов. У греків це була зовсім проста річ, шчо тільки обиватель мав права, а чужинець ні, шчо греки панували над варварами, шчо не тільки невольники, але в загалі робучий стан був по-просту підданиј, — між тим, коли ми вже далеко з цього вирости, ба ми відкинули б навіть найбільшу культуру, як би вона не могла стати на розумних підставах. Але вплив того темного боку старинної культури показався так само сильним, јак і вплив јеї сьвітлого боку на новішчу культуру. Тверда, упрјама натура римлян перемінила трохи, але не ослабила цих грецьких пересудів. Тимчасом склались наші новішчі державні науки то під трівалим впливом старини, то під впливом новішчого монархізму. Остатній рішаје це питання шче простішче. Дльа абсолютного монархи статистика — це тільки міра јого сили, богацтва і величі, о шчо јему передовсім іде.

Шчо таких поглядів держаться і мужі вчені, це легко појаснити поділом праці на полі науковім. Рідко најдесья вольна філософіја, котра б збирала висьліди всіх наук в одно огнишче, значить і наші најученішчі і најпереднішчі висьлідники по-де-куди діти загального пересуду; вони бачуть дуже јасно в своїм тіснішчій крузі, але по за ним не видьать нічо. Додати до того нешчасну „філософіју зарібкову“, оплачувану державоју, шчо всігди готова признати істнујуче розумним, то побачимо досить причин здержаности там, де вже наукові питання самі наводьять на зароди будучоїї сьвітовоїї революції, јак це діјсно бачимо на праві боротьби за істнованье. Тому то найбільше потішајуться тим, шчо приріст льудности вбільшује силу держави, шчо на підставі промислу з усеју јого нуждоју зноситься цвітуча культура, і шчо вконець навіть нужда, попихајучи н. пр. до виходу в далекі краї, по всім сьвіті розносить зароди культури. Зовсім

так, неначе та маса, так як невольники в старину, лиш на те ї је, шчо б бути підкладкоју дльа розцвіту вишчих роскошей житъа; саме так як і з деревом, (шчо також становить цілість), де вершок тільки на те, шчо б цвисти і родити, пенъ, шчо б двигати ввесь тьагар, а коріньє (немов тої робучиї лъуд в державі) шчо б глибоко з землі добувати поживу. Тішутьсьа ув-одно зростаючоју силоју держави, як коли б не було осібників, шчо гинуть під усе то більшим гнетом боротьби за істнованье, як коли б приходило тільки на те, шчо б вбільшувати череду богатого пана. А вже ж думка, шчо держава може колись розпастисьа, шчо та „вишча цілість“ може лопнути, сеїчас вїажесьа в їх головах с цілковитоју руїною, а то ї с кінцем сьвіта. Зовсім не зважають на те, шчо всім особникам нераз пісьльа такої руїни далеко лекше на серці; адже ж головна річ—„цілість“, а перша ї најважнішча прикмета тої цілости — „сила“, а „вольа державна“ мусить бути сьвїято сповнена. Таким чином доходять до того, шчо забувають усьу історію; не бачуть, шчо наші держави бодаї тим похожі на живі істоти, шчо мусьать гинути, і шчо час від часу мусить з руїн сходити нове житъе, коли в загалі маїе бути щось живого.

Поруч іс тим переціненьем держави супротів одиниці і з ідеїеју орґанізму, зложеного з пануючих і служачих суставів, іде неохота до революції, проте не случаїно висказав жеї іменно один з наших німецьких арістотельїан*) так різко, як це міг зробити тільки сьліпий прихильник легітимізму (самодержавних порїадків), хотъ цей чоловік — всесторонно образованїї філософ, і повинен би був мати їаснішчиї погляд:

„Всьака революція противна основному поньатъу держави; бо часть ставить себе вишче цілости, а права розуму сходьать на права кулака. Тому шчо держава конечна дльа осушченья всьакого права, то вона просто недотика, а закони мусьать жеї хоронити, коли в загалі хотьать хоронити право.“ „В революції, шчо лъутуїе невпинно, показуїесьа первісний дикий чоловік. Загальний розум пригдушуїуть страстні розбурхані сили, а страсть, шчо бачить тільки себе, вважаїе себе розумом, і нишчить міру моральности, котру мїрїаїе своїм ліктем. Наругоју руїнуїутьсьа моральні чутъа, шчо вїазали нас з давним житъем. Послух — це тоді невольницьке підльаганье, помїркованье — тоді трусливість, а задуфальство — тоді відвага, навїть наруга над лъуцким і божим ладом — лицарство. Тільки в такім фальшивім показі, тільки такими моральними привидами крутарськоїї страсти може вдержатись неправда сама перед собою і перед другими.“

Впрочім теперішня боїазнь наших учених перед революціїеју — це щось трохи більше, як сам насьлідок хибного поньатъа про державу, або як пуд перед непокоїами і розливами керви, без котрих маїже ніколи не обходитьсяа революція: бо вони бачуть, шчо цим разом можуть не тільки поодинокі лъуде втерїати супокіїне житъе, маїно, свої лъубі привички і најльубішчих своїаків, а дуже легко приходить їїм думка, шчо швидче чи пізнішче може приїти до такого перевороту істнуїучих порїадків, про який доси не було ї чутки. Правда, тої страх, хотъ як загальний, може бути зовсім пустиї. В крутіжах реформаціїї твердо вірили многі високоучені мужі, шчо надходить конець сьвіта; цим разом кажуть тільки про конець нашоїї культури. В усіх новішчих революційних рухах раз-у-раз виринаїе тота думка. Наїбільше звїсно, як учениї Нібур так

*) Trendelenburg, Naturrecht auf dem Grunde der Ethik. Leipzig. 1860, ст. 492 і д.

дуже перелякся не зовсім то великих сумішок 1830 р., шчо почав бо-
жати́ся, шчо б Европа знов не вернула до варварства. Але також певна
річ, шчо іменно такий чоловік, як Нібур не був би запевне так зальакся
хвилевого гвалту, як би його ясний погляд на історію і державне житє
старих і нових часів не був переконав го, шчо дійсно таке небеспечен-
ство висить у воздухах.

Не хочемо тут розводитись над цим питаньєм, чи теперішня наша
культура, в котрій дійсно так много безвкусного збитку, чванливої повер-
ховности і самолюбних витребеньків, дійсно заслугує на таку прихильність
благородних мужів, — лишимо в стороні і це питаньє, чи не можна б
надіятися, шчо в короткім часі зідуть зароди простішчої, але здоровіш-
чої і більше згідної осьвіти с-посеред народу, шчо тепер хилитьсья під
натиском житья. Хто дійсно признасть чоловіка чоловіком, тої і без такої
надії знатиме, по чиїй він стороні, як тільки блисне між масами почутье
вищого призначенья. Він тільки буде думати над тим, як би улекшити
перехід до нового ладу, вменшити боротьбу і з вічних дібр льуцкости
вратувати те, шчо буде можна. На сьвідущче супротивленье протів такого
руху, скоро він пројавитьсья загально і глибоко, мусіло б пісьльа нашої
думки впасти те саме прокльатье, котре кидає вузкоглядний письмак на
револьуцію.

Примітки до I.

¹⁾ Уже в старину декотрі тьамущі льуде, а особливо Емпедокль вказували на
те, шчо істоти відповідно уладжені, і загалом відповідний стрій в природі, не конче мусів
бути сотворениј мисльакою істотою дльа певної ціли, але міг повстати випадним спосо-
бом, як один випад на тисьачі невідповідних творів, котрих не бачимо просто тому, шчо
не були відповідно уладжені і мусіли загинути, між тим коли ціха „відповідних“ творів
іменно та, шчо вони спосібні жити і плодитися. Коли проте подумаємо, шчо природа
творить на-сьліпо, то все таки в бесконечно довгій часі відповідно уладжені
твори мусьять переважити, немов зразу було все творено пісьльа певного пльану. Ця
думка, у Емпедокля шче дуже нескладна, у кожного, хто неју перејметься, покінчує
зразу з усіма звичайними виводами з відповідности сотворінья цеју простоју приміткою:
як би це сотворінье не було відповідне, то його зовсім не могло б бути. День-
денно бачимо шче побіч відповідного невідповідне, побіч здорового слабе і хирльаве, а не
знаємо про те, шчо в загалі бути могло, та не вдержалосья.

Заслуга новішчого часу в тім іменно, шчо намість нескладної і загальної думки
поставлено певну, основно розјаснену науку, шчо шче ј тепер в сьвіті органічним прирола
при помочи ніби невідповідного доходить до відповідного. Је такі звірјата, приміром глисти,
шчо творјатьсья і розмножујутьсья тільки при таких обставинах, котрі можна вважати дуже
рідкими і випадними, а котрі все таки десь і якось складајутьсья при огромнім богацтві
заплідку. Зачіпајучи за цю думку, виказав відтак Дарвін (гльади сльідуючу примітку), як
через надмірне плодженье зародів і живих істот конечно всі істоти шчо раз то ліпше під-
ходять під обставини свого житья, і як при тім розвиток јіх раз-в-раз далі по-
ступаје.

Тому ж то тепер питанье Емпедокля: чи утворила коли природа шчось зовсім
невідповідного, відкладаємо на бік, а держимосья тої правди, шчо вона раз-в-раз тво-
рить стосунково невідповідне, с котрого іменно через громадне плодженье і нищення
знов виходить відповідне, бо з незлічених істот, підпадајучих руїні, конечно ті вдержу-
јутьсья најліпше, котрі најліпше збудовані. В тіј великій і простій заснові органічного
світа можна в певнім згльаді бачити відповідність, тільки розумієсья не таку, як наша
льуцка облічена відповідність. (Гльади о тім мою „Історію матерјалізму“ ст. 402 і д.)

²⁾ Англіський натураліст Чарльз Дарвін, котрого славне діло „Про повста-
ванье родів через природний добір (natural selection)“ вијшло по англ. 1859, а сльід. року
по нім. (перев. N. O. Bronn; відтак вијшло вже 5. вид. пісьльа 6. англ. обробив Victor
Carus, Stuttgart, 1872), далеко не першиј відкрив ту велику правду, боротьбу за істно-
ванье, котру тепер усі вјажуть з його іменем. Јејі головну основу бачимо вже у Мальтуса
(гльади далі 4. прим.), шчо дуже добре знав звязь својејі науки перельуднення з загальними
законами, котрі поводять органічним житьем. Впрочім Мальтусови шче менче належитьсья

слава того відкриття. Адже ж каже Карло Маркс, теперішній најліпший знаток історії і літератури народної господарки, що Мальтус „відписав“ Джемса Стејерта. Бен-жамін Франклін і другі тямучі мужі минушого століття дуже докладно пімали вже це питання, а все таки наука про боротьбу за існування аж через Дарвінове діло стала спільним добром усіх освічених людей. Причина цього по-де-куда в тім, що в загалі в таких питаннях звичайно найбільшу вагу має не перший висказ якої думки, а најдокладніше і најглубше оброблення; а по-де-куди і в тім, що у Дарвіна наука про боротьбу за існування зв'язана з питанням про повстання родів і про початок людського роду. Всі ці питання, хоть поодинокі про них писали вже давніше, в XVIII. в., зведені аж у Дарвіновім ділі в најтісніший зв'язок і поставлені в самий осередок невсипних природознавчих вислідів. Для зрозуміння Дарвіна і його систему, дуже пригідна книжка д-ра Людв. Бюхнера „Sechs Vorlesungen über die Darwin'sche Theorie von der Verwandlung der Arten і т. д. Leipzig. 1868.

В оцім нашім письмі про робуче питання має Дарвін вже за-для того велику вагу, що ми задумали вивести тої лад, котрий викликає робуче питання, з Дарвінової науки, не вважаючи однако такого ладу кінцевим вимогом людського існування. Бо коли рстина безсвідомо, а звірина звичайно зовсім під впливом природної жадоги, піддаються тим природним законам без своєї волі, то в чоловіка заважається, як највища ступінь цієї природної доконаности — спосібність, стати по-над бездушним і жорстоким механізмом природи, замість на-сильно утвореної відповідности, — творити з обрахуванням, і при безкінечній ошчаді болю і муки діяти до такого поступу, що јшов би бистріше, певніше і більше без перемотів, ніж тої, який творять сільні закони природи боротьбою за існування. Конечно, при цім не треба забувати, що при всім розумі і добрій волі, чоловік таки ніколи не ви́де зовсім с-під впливу тих законів природи. При тім в нашім письмі — в обох сльідуючих відділах — стрібували ми перший між усіма, правда, ще дуже слабо, розяснити історію культурного ходу, в яким розвивалися вищі спосібности у поодиноких людях і в цілих верств, як складались великі мајетки і т. д. письла подібних основних законів, як утворилися роди в боротьбі за існування.

Впрочім не завадить тут примітити на бігу, що автор цієї книжки не зовсім годиться з системою Дарвіна в подрібнім переведенні, як це зробив сам Дарвін, а најконсеквентніше розвив далі Гекель (*Generelle Morphologie der Organismen*. Berlin. 1866. 2 томи.) Гляди про те „Історію матеріялізму“ ст. 411—425, і докладніше в 2. томі нового видання (1875 р.)

3) Рікардо, котрого головне діло по економії народній: „Засади політичної економії і податків“ вишло в Лондоні 1817 р., поставив дісно зглядом робучої плати нову і цікаву науку, але іменно висказ про висоту робучої плати, котрий тепер найбільше в'яжеться з його іменем, не вишов первістно від него, а находиться, як непосредний наслідок боротьби за існування, вже у Мальтуса і в других.

Висказ, котрий звичайно звуть „правилом Рікарда“ ось який: робуча плата не може довго бути більша, ніж те, чого најменше потрібно робітникови для прожитку, бо кожде хвиливе її збільшення вирівнюється швидко сильнішим приростом людности, а через те і вменшенням робучої плати. Але властива Рікардова наука про робучу плату ось яка: кожда річ має природну ціну і дієсну ціну; так само ј праця. „Природна“ ціна — це мпогота праці, потрібна для добутку якоїсь річи. Колиж тота річ — сама праця, то виходить, що природна ціна праці — це кошти, потрібні для зроблення робітника, значить, це така сума, котрої стає на обхід його і його родини. „Дісна“ або торгова ціна кожоді річи залежить від даванки і питанки, але звичайно не богаго тај то не на довго може різнитися від природної ціни. Шчо до праці, то збільшення питанки за працею збільшить вправді до якого часу і плату, але zarazом накличе також нових робітників; коли вменшиться питанка, то нужда між робітниками, а через те і вменшення їх числа піднесе на-ново плату. Аж до цього бачимо в Рікарда тільки бистріше і јасніше розуміння непосредних наслідків боротьби за існування; але далі каже він, що робуча плата стоїть в напротивнім стосунку до зиску капіталіста: чим більший зиск, тим менша плата, і на-вिवороть. Цю остатню, властиву Рікардови науку відкидали зовсім новітні народні економи, а іменно школа Бастіа. Школа ця силується іменно зовсім заперечити зиск капіталістів (незаслужену плату) вважаючи його просто нагородою за різико, процентом і платою за надзир, — і каже, що плата робуча непосредно залежить від ціни готового товару. Але ј тут при ближчій розвазі кожді побачить, що Рікардо ближе підјшов ід правді, ніж тоті, що його поправляли, хоть він дісно своїм звичаєм має на приміті один тільки докладно означений бік сложного з'явища дієности.

Давид Рікардо родився в Лондоні 1772 р. від жидівської родини, шчо зајшла в Гольандію с Португалії. Батько його шче за-молоду вијхав до Англії і купецтвом до-робився чималого мајетку. Давид, третій його син, посварився з батьком, як кажуть,

за-для неохоти до купецтва. Він вихрестивсь, оженивсья швидко і сам доробивсья вже в молодих літах щасливими спекуляціями такого багатства, шчо відтак міг зовсім супокійно віддатись науці. Зразу він узявсья до математики і природознавства; це було ніби приготування, шчо дуже-то придало му сьа враз із його знаньєм купецтва, коли від р. 1799 посв'ятивсья зовсім народній економії, спонуканий до того читаньєм книжки Адама Сміса (Smith) „Про багатство народів“. Своїми письмами приїшов він до великого значіння і 1819 р. був вибраний до парламенту (державної ради). Умер 1828.

4) Про Мальтуса і його науку писано дуже багато, і запевне мало је таких наук, котрі б на новіше праводавство мали так великий вплив, як Мальтусова наука про перелюднення. Гляди Моля „Історію і літературу державних наук“ III. ст. 461—513, де націховані најважніші заступники перед Мальтусом пануючого погляду про користь довільного вбільшення людности, а також попередники Мальтусової науки і всьа новіша література про політику залюднення, розложена пільсьа жеї стосунку до Мальтусової науки. Суть тої науки, пільсьа Моля, оця:

„У всіх краях і по всі часи мають луде тілесну спосібність і змислові та моральні потяг до розплодку, а іменно на тільки, шчо кожда пара лудей може сплудити більше ніж пару. Томуж, шчо ті потомки мають ту саму прикмету, то кожда лудність має природний нахил до кожного покоління вбільшуватись в геометричній поступі; досвід показує, а іменно в Сполучених Штатах північної Америки, шчо за 25 літ лудність може подвоїтись. Але не так само можна вбільшувати средства поживи, бо ці залежать від усе однако за-великої землі і від жеї плодovitости, котру також не можна без кінця вбільшувати. Наїбільше може бути так, шчо за 25 літ средства поживи вбільшались на тільки, кілька виносили с початку, значить, вони вбільшуютьсья тільки в арифметичній поступі. (Для приміру кладе Мальтус побіч себе два р'яди чисел, кажучи, шчо лудність має нахил до 25 літ вбільшуватись в стосунку як 1, 2, 4, 8, 16, 32...; а средства поживи, як 1, 2, 3, 4, 5, 6...)“

Із стосунку цих обох законів природи виходить, шчо лудність швидко діє до границі потрібної для себе поживи, та шчо описьля зовсім не стане тої поживи, коли не спинитьсья розмноження. Але спинок такий усе на ділі буває, шчо вже видно с того, шчо на землі зовсім не ма тільки лудности, кілька б повинно бути пільсьа самого права розмноження. Спинок тої буває двоїкий: такий, шчо не дає плодитись і такий, шчо губить приплодок. Перший містить ті причини, котрі не дають родитись дітям, а іменно: добровільна здержаність і надужитє родильних членів з його наслідками. Другий спинок — це або великі нещастя, як пошести, війни та неврожаї, або тисьачна нужда, шчо раз-раз підгризає нижчі верстви і без часу заїдає дітеї. А відси знов для життя двоїка наука. З одного боку певна річ, шчо ніколи не треба штучної заохоти для вдержання і вбільшення лудности, бо така заохота по найбільшій часті зовсім на ні на шчо не придатна, а навіть вбільшуючи лудність вище того, шчо потрібне для жеї прожитку, вбільшує тільки нужду і передчасну смерть. З другого боку виходить, шчо моральний обов'язок і розсудок вимагає від кожного не женитись і не плодити дітеї, доки не має забезпеченого для них удержання.“

В першій виданьї цієї книжки про робуче питання говорив ја досить обширно в тексті ст. 23—42 і в примітках про Мальтусову науку про залюднення, хоть і там не сказав усього. І дісно не варт було так обширно, як ја це там зробив, говорити про Макса Вірта, шчо силуєсья опрокинути Мальтуса тим закидом, шчо-ді капітал такий подвоюєсья с проценту. І без ближчого пояснення легко пізнати, шчо тут аж надто вже по дурному взято гроші, випозичені на процент, за средства, потрібні для прожитку. Крім того можу тепер вказати мою пізнішчу працю: „Погляди Мільля на суспільне питання і ніби переверот, який-ді зробив Кері (Carey) в суспільній науці“ (Дуїсбург, 1866), де маїже від самого початку до кінця говоритьсья тільки про спорні питання народної господарки, котрі нав'язуютьсья до Мальтуса. Особливо докладно там розібрано погляди Кері, шчо було дуже потрібно, позаяк в Німеччині дуже-то стали вихвалити того нас-крізь ненаукового американського проповідника охоронного мита і бачити в нім єдиний ратунок перед перевагою соціалізму.

Тут треба сказати тільки те, шчо с цілої науки Мальтуса не потребуємо і не признаємо нічо більше крім тої простої правди, шчо ј чоловік, хоть менче ніж трохи не всі другі організми, має нахил до множитись сильніше, ніж средства поживи якого краю, і шчо для того з давен давна ј до нині мусить боротисья за своє істнування. Протівно відкидаємо найбільшу часть практичних виводів Мальтуса і його учеників, а особливо всьаке змагання—спиняти урядово вбільшення лудности через заборону подружжя і інші способи. Далі, зовсім невірнo, шчо средства поживи вбільшуютьсья в арифметичній поступі. Загалом це вбільшення годі звести до ладу с приростом лудности, бо можливі і такі случаї, в котрих не можна добути з землі і стеблинки більше, хоть би подвоїти

людність, значить і силу робучу; між тим, як при інших обставинах краї, шчо на показ терпить за-для перелюднення, тим тільки може вилічитися до якого часу, коли шче більше льудей прибуде, бо аж тоді людність буде так густа і заохота до поступу так велика, шчо не можливіј доси поступовіј спосіб управи землі стане корисним, а через те ј загальним. Але знов не добре ј це, коли хто думає, шчо нові винаходки, поправа культури і т. д., раз-у-раз будуть помагати чоловікови і шчо ненастанноју працеју на тім полі забезпечиться всьакиј можливіј приріст людности. На ділі в усіх давних культурних державах людність раз-у-раз паде під натиском, шчо руїнує житє і здоровьє поодиноких, а прґамо виходить з боротьби за істнованьє. Велика маса людности ніде не має тількиї і такої доброї поживи, тільки спочивку по праці, або переміни в праці, тільки охорони перед непогодоју, тільки воздуху і сьвітла в помешканьах і варстатах, кільки б треба для здорового і сильного розвитку фізичного житья. За-для того то ј треба поправити „правило Рікарда“ (гляди передну прим.), а то таким чином, шчо брати б під розвагу не скількість народжених, а радше вмирајучих, тај то не вмирајучих в загалі, а тільки поміж дорослими робітниками. Скількість народжених — це зовсім невірна міра ані приросту людности, ані жеї добробутку, бо, незважајучи вже на те, шчо новонароджені довго шче не можуть іти в заводи з дорослими на робучім ринку, звичајно з великоју скількостю народжених іде по-ровень багато смертеј і скоро насада робучої сили у дорослих (гляди Маркс, Капітал, I, ст. 630). А цікаве ј те, шчо в робітницьких околицьах в часи безробітья, шчо збавляє робітників хліба, часом менче умирајуть, ніж би це виходило; причина цему запевне та, шчо тоді матері дома і можуть доглядати своїх дітеј, а не јдуть скоро сьвіт на фабричну роботу. Де-не-де ј дорослим при якіј-такіј запомозі та супокоју жиєсьа ліпше, ніж звичајно при ліпшіј јіді а надмірніј праці. Але с публичноју запомогоју входить вже сьуда новіј складник. Незважајучи на те можна бесперечно сказати, шчо скоро понижуєсьа платня — то вбільшуєсьа смертність і на вивороть. Для поясненья цего стосунку додамо шче тутка кусник першого розділу, котриј викинено в ціј переробленіј праці (ст. 28—31):

„Тепер уже стало корінноју основою цілої науки про зальюдненє—те, шчо зріст людности, або якої верстви людности виходить не с побільшенья плодовитости, а з менчої смертности. І так, приміром, звісно, шчо в усіх мајже європейських краях жида швидче множуться ніж христіјане. Але певно ј це, шчо воно не насьлідок більшої плодовитости в жидівських подружьях, а радше насьлідок менчої смертности між ними, шчо більша часть їх дітеј виховуєсьа і зростає, і шчо в загалі вони жијуть довше. А головна причина того, чому між ними менче вмирајуть, — в тім, шчо по найбільшіј части жидам повелосьа без тьяжкої фізичної праці дохопитися вигідного житья, при чім іменно ј дітеј лекше доховатися. Де найбільше родиться, там найбільше ј умирає, і то не лиш дітеј, шчо не мајуть потрібного старунку, а ј дорослих, шчо руїнуютьсьа годујучи велику родину і відтак швидче мруть. Одинокіј чоловік при добрім здоровьї може вправді довго триматися супротив нужди, а за те другиј тим скорше згине. Колиж розглянемо велику масу людности, то тут вже показуєсьа звісне кождому статистикови право великих чисел, при котрих вже зовсім випадає з рахунку всьака случајність. Це право таке, шчо — чим більша маса, котру бересьа під розвагу, тим певнішче покажесьа пересічно в кождім разі певне діланьє певних причин. Таким чином с побільшенья або вменшенья смертности можна означити ступінь нужди народної так певно, як тепломіром теплоту воздуху. А коли спитаємо, про шчо властиво ті льуде мруть, скоро голодна і холодна смерть дуже рідко лучаєсьа, то відповідь на це просто така: вони мруть мајже с тих самих причин, шчо ј вищі верстви, тільки скорішче. Тут нестаток підкошує безсильного старця, шчо при ліпшім старунку був би шче чимало прожив; там задавлять сухоти скоропостижно бідну жінку; тут умирає дитина, не мајучи здорового молока, там мати, шчо в злогах не мала чим занестися. Де-які впадајуть в горячку через простуду, котра здоровішчому не була б пошкодила, інші не можуть устати з најменчої недуги і нидіјуть поки не згинуть. Поганиј воздух в нужденних хатах, де коло постелі недужного вариться, миєсьа, льуде ходять, кричуть діти, де багато льудей дихає,—наближує смерть; а будь ліпші часи — бідніј міг би наньати може ліпшу хату, менче працювати, ліпше отопльувати і частішче провітрјувати — одним словом: в кождім куті нова причина смерти; один шче јакось вијде, а другиј ні, а коли возьмемо спис мерців, додамо, поділимо і порівнаємо добуток с тим самим між мајучими верствами, то побачимо спис тих, шчо впали в боротьбі за істнованьє. А по-при вмерлих је ј ранені! Далеко більша часть ніби видужала, або ј не хорувала, а має в собі зарід передчасної смерти в початках дихавиці, в ненастанних хоробах черева, в малокровности і сотних других причинах, і таким чином протьягајуть ті льуде на пізні роки насьлідки торгового впадку, льутої зими або плохого жнива. А по-зајак раз-у-раз багато ј таких хоровитих льудей і з-уроду слабовьких дітеј, котрих треба пістувати, і котрим усьаке ліпше пістуваньє приходить до здоровья, — то натиск в промислових краях, шчо тріває вже через багато поколінь, давить людність дуже упрґамо

і всесторонньо, порядкуючи її пісьма скількості вжиточних средств. Значить, правда Мальтусової науки в тім, що залюднення раз-у-раз доростає до тої границі, до котрої допускає вбільшення вжиточних средств."

Томас Роберт Мальтус родивсь 1766 р., кінчив школи в Кембрідж (Cambridge) і дістав парафію, на котрій пісьма установи треба було бути нежонатим (через те Маркс зве його раз-у-раз „попом Мальтусом“). 1798 р. видав він „Дешчо про науку залюднення“ (пісьма Маркса повідписував він це з Джемса Стюарта, Таунзенда, Франкліна, Уольеса і других без ніякої своєї думки); книжка наробила галасу, її почали опрокидати і через те Мальтус задумав взятися глибоше до річи. Він обїхав Европу, прибирав для піддержання своїх речень статистичний матеріал і видав свою книжку зовсім перероблену (5. вид., Лондон, 1817). Від тоді вважають Мальтуса творцем науки про залюднення, так як звичайно основне оброблення якоїсь думки дає більше права на її оригінальність, ніж справдішне перше її висказання. Умер Мальтус 1834.

5) „Прихильність“ (симпатія) поставлена основою моральности в книжці „Теорія моральних чувств“, що видав 1759 р. звісний „отець новітньої народної господарки“, шотландець Адам Сміс (родивсь 1728 р., став 1751 вчителем логіки і моральної науки в Глазгові, видав пісьма довголітнього спочивку 1776 р. славне діло „Про багатство народів“, умер 1790 р. королевським зарядчиком шотландського мита). Вже в своїй „Історії матеріалізму“ ст. 510, 523 і д.) і в письмі „Погляди Мілля на суспільне питання і т. д.“ (ст. 21 і д.) виказав, що моральна основа Сміса, котрій бачить її тільки в чутях радости і болю — занадто одностороння; адже ж уже те, що живемо з нашими ближніми, їде до того, що б і без тих особистих проїавів прихильности викликати в нас чуття спільности з ними і зломити самолюбство через духове прожиття ураз із другими (родина, громада, держава). В ті ж „Історії матеріалізму“ (ст. 511 і д.) старавсь, що супротив погляду Бокля, що-ді чоловік поступає правильно тільки через розвиток розуму, а не внутрішньої моральности, — показати радше, що моральний поступ чоловіка стоїть на самостійній підставі і що він так само служить підпорою поступови знання, як знов цей зі свого боку піднімає загальний рівень моральности.

6) Що народну економію свідуюче фальшували і раз-в-раз доси фальшують на користь капіталістів і за-для здержання перевороту суспільного, можна легко побачити, порівнюючи ніби наукову балаканку по газетах, соїмах і льудових письмах с тими чистими основами, котрі доводне бачимо в народній господарці від Рікарда аж до Мілля. Тут не закрито і не замазано усіх сумних наслідків промисловости для стану робучого. Один жалуюсь на ті наслідки і проклинає той лад, с котрого вони виходять, другий говорить про них холодно і безсторонно, а знов деякий нетямучий до того, що з висоти свого щасливого становища бачить в тих обставинах мудре уладження ласкавого творця на користь „товариства“, це б то маючих станів. К. Маркс показав світові цілу копицю таких мудраків, як н. пр. „попа Таунзенда“ („Капітал“, ст. 634), котрий радується, що багато є льудей, готових до најпідлішчих, најбруднішчих і најнижчих праць громадських, через що дуже росте підстава льуцкого щастья, і котрий за-для того опрокидає право для охорони бідних, бо це-ді хоче „розстроїти згоду і красу, лад і порядок того систему, котрій постановили в світі бог і природа“. Такий погляд показує, правда, сильне самолюбство, але він все таки чесніший, як Бастіа, котрий трібував в своїй писанині обчїмхати Кері з усіх наукових вислідів і зліпити з најсуперечнішчих складників систем „згідности інтересів“ при помочи зручного крутарства і огромної справности в перемішувань понятій. Пісьма Бастіа ця фальшива наука — то свідоме складана, як набожне ошуканство для охорони від суспільної революції, то ширена і розвивана поверховними назадниками, стала так загальною, що згідність інтересів (не таку, про яку говорив Таунсенд і з якою тепер ніхто не смів би показатися!) зроблено якоюсь догмою і добуток „науки“, хоть ніхто не може показати ні-одної праці в цілій народно-господарській літературі, де була б науково оброблена згідність інтересів. Ба, народні економи, що галасують по газетах, в загальних питаннях торгових, промислових і народно-господарських стоять зовсім на ґрунті англійської економії, а скоро тільки зіде бесіда на питання робуче — то пришиплюють до неї такі латки, що зовсім не годяться з її основою, н. пр. що коли вбільшується зиск капіталіста, то і без домагання робітника так само, або ще і більше вбільшується робітницька плата, — що најемний робітник працює майже на таких самих умовах, як і підприємцель, — що промисловість що раз то більше рівняє робітника з хазяїном, — що Кері опрокинув „право Рікарда“ (на підставі охоронного мита, котре тепер відкидається!) і т. д. — Те, що всі поправки теперішнього систему ідуть консеквентно одній дорогої і прїаюють до того, що б приглушити жалобу робітників і очистити безграничний розвиток промисловости від усіх суспільних і моральних закидів, — показує ясно, що все це втягнуто на службу певних інтересів в науку, котра без того заведла б зовсім не туди. Словом, як

усьа писана історія (котра ще далеко не — справедливий суд, яким чеї колись буде!) фальшована в користь пануючих, князів і побідників, так і льудова, по всіх улицях окричана науковою народна господарка — сфальшована в користь капіталістів і маючих верств народа, а навіть поважніші наукові праці („Kathedersocialismus“, як кажуть шпекулянти-економи) — не зовсім то вільні від тих фальшивих наук. Впрочім не треба ї казати, шчо ми беремо це фальшованье просто як факт, і зовсім не думаємо великій части наших народних економів закидати шчо-небудь, окрім недостачі критики і плаванья в пересудах маючих верств.

7) Утопія, значить властиве опис краю „Небувалова“, звичайно якогось казочного острова, та дивних звичаїв і обичаїв його мешканців, — це був з давен давна вигідний спосіб висказати певні думки про льудей, їх держави, релігії, звичаї і установи. Побіч релігійних творів такого роду (як н. пр. остров шчастья), чисто казочних (край Дармодів), або сатиричних (подорожи Гульлівера), — заслугують особливо на увагу ті, в котрих автор хоче показати ідеал льуцкого ладу, який бути повинен, а, пісьльа його думки, бути може. При цім або висказуєсьа виразно ціль — наїти і вказати ідеал держави (н. пр. Платона книги про державу), або говоритьсьа, шчо такий ідеал је вже десь в якімось казочнім краю (так н. пр. в книжці „Утопія“, шчо видав 1515 р. Томас Морус, канцлер Генриха VIII. в Англії; пісьльа тої книжки названо також і поньятьє утопії. Слово це — грецьке, а по нашому можна сказати „Краї Небувалів“). Такий спосіб писанья вибирано часто іменно тому, шчо писатель в казочній огортці не тільки лекше міг ширити свої думки, але ї подекуди був беспечний перед пересльідованьем. Пісьльа Томаса Моруса аж до тепер написано багато таких утопій, у котрих побіч химерних дивацтв је ї не одна цінна думка. Ці писанья мали не малиї вплив на розвій думок сучасників і потомности, не вважаючи на те, шчо деякі хотіли їх ввести в житье і через те показували незнанье того, чим утопія має бути і бути може. Утопізм спонукував до введенья більше льуцких установ державних, до більшого ціненья публичного вихованья, до поважанья праці і робітників, і до многих добродієних установ (н. пр. новітчих спілок робітничих). Про такі письма, на кілька вони відносятьсьа до держави, розказано розумно і всесторонно в англіка Левіса і Р. Моля (Gesch. u. Liter. d. Staatsw. I., ст. 167 і д.); нерозумно у Г. Фіка в Hildebrands Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, рік 5., ст. 225 і д. — На цю остатню працю (в ній впрочім нема нічого нового, чого не було б у Моля) можна дивитись як на діло плиткого пересуду, котрий тільки на те займаєсьа цим предметом, шчо б „осміяти“ ті переміни, які задумують перевести соціалісти, і „твердо держатисьа нашого теперішного правного і державного ладу“. Як відносятьсьа натомість до утопістів тямучі льуде, звісні своєї наукоу, можна бачити в Стюарта Мільля „Розборі комунізму, Сен-Сімонізму і Фурьєризму“ („Основи політичної економії“, II, 1). — Р. Моль. котрий при своїм наскрізь консервативнім напрямі відзначаєсьа свобідною і безсторонною оцінкою утопій, показує в своїй розвідці „Про державні повісти“ багато цінного в утопіях посеред химерних, а то ї безглузких думок, і ось як кінчить свою розвідку:

„Хиба — тільки в тих невірних думках, шчо не вжаютьсьа з властивим завданьем. Нехаї би раз узявсьа дотепний писатель за це діло, як треба. Нехаї би жарко показав образ розумнішого, ліпшого ладу насупротів хиб і недостач нашого суспільного і державного устрою. Приміром, супротів нашого самолюбства — дружне, громадське житье; супротів нашого пустого наріканья — ділну користну роботу; супротів наших, нераз безглузких установ державних — чесні ї розумні порядки. Передовсім нехаї би вважав на долю бідніших і нещасливих станів, і старавсьа показати, як мож ліпше уладити працю. Нехаї би показав, шчо народ не потребує топтати моральність і різати обивателів, шчо б масам забезпечити достаток, але, шчо може приїти до злагоди поміж вишчими верствами і нижчими. Нехаї би намість неможливого комуністичного варварства вказав такий лад, якого льуде потребують і при котрім би їм добре жилосьа. А тоді — це можна сміливо сказати — така утопія подобаєсьа і зробить своје; ба навіть наука буде мусіла признати таке діло своїм добутком“.

Шчо до остатного висказу, шчо наука буде мусіла признати діло такого утопіста своїм добутком, то шчо б не було непорозумінья, мусимо замітити, шчо пісьльа нашої думки, може бути утопія предметом наукового опрацьованья і звертати науку ї житье на нові, крашчі дороги, але по своїй особливій природі вона ніколи не може бути ділом науки, а тільки ділом вигадки. Причину цього подав ја в переднім слові до письма „Погляди Мільля і т. д.“ ст. 7 і 8:

„Усьакий, хто глубше думає і може з вишчого становишча розгльанути теперішній лад, мусить переконатисьа, шчо розвиток льуцкости починає тепер входити на зовсім нові дороги. Коли б нас, приміром, поставлено нараз посеред порядків давнітших століть, то це видало б сьа нам далеко чуднішим, ніж читаючи історію, де все доповнюємо

собі с теперішнього; але це вже певна правда, що далека будучність видала б сьа нам цілковитою утопією, коли б ми її нараз у сні побачили. А позажак може бути без кінця таких образів будучности, однако правдоподібних і однако чудних, навіть тоді, коли б ми напевно знали загальний напрямок поступу: то кожда поодинокі утопія іменно нічо інше, тільки такий сон. Це тільки треба собі на всігди затьамити, що бесперечно с поміж усіх таких снів најдурнішчиї — тої, котриї вважає вічним теперішній лад. Сон такого дармоїда, котриї вважає вічним теперішній лад передовсім дльа того, що кожде полудне кладуть йому на стіл обід — не має ніякого значінья. Це тільки тупе недумство, між тим коли сні такого Платона, Томаса Моруса і новішчих комуністів викликали такі думки, що ніколи не вигаснуть між льудьми, і хоть ніколи вповні не справдяться — то все таки вічно будуть мати вплив на хід історії.

Легко с того зрозуміти, дльа чого перехід до утопічних складань небеспечний і невідповідний дльа мужів науки, бо ніде чоловік так легко сам себе не ошукує, як мішаючи разом строгі висльіди і вигадки (або навіть метафізичні складанья). Противно, не тільки можливе, але навіть конечно користне взаїмне діланье різних і в основі віддільних сид; і це також јасне само собою, що ніхто не складе доброї утопії, не переробивши основно її предмету і не знаючи також добутоків науки, на кілька вона входить в јого намір.

8) „Атомізм“, значить наука, що сьвіт з усіми органічними і неорганічними творами зложениї із самих атомів (неподільних і бесконечно дрібних часточок) і с порожнього простору — оброблениї в старину Демокритом і Епікуром в природно-філософичній систем. Ця наука, що вже тоді виступала протів науки Арістотеля, вдержалась в ділі римського поета Льюкреція аж до наших часів, доки розвиток фізики і хемії зовсім не змінив значінья атому, а через те ј основи атомізму. Але все таки, хоть під різними видами, був атомізм з давен давна аж до тепер најважнішою теоретичною основою матеріалістичного сьвітогляду, котриї різко різниться від формалістичного (або „ідеалістичного“), що бачить суть усього в формі (слово „ідеја“ значить первісно „вид“, „вигляд“) і каже, що матеріја росповсюднена в цілїм просторі і сама собою не має ніякого виду, ні назначенья. Не можна заперечити, що в історії переважно під впливом формалізму (через арістотелівську схоластичну філософію) найбільше јшло о вдержанье једности в державі і церкві, причім найбільше вважано на цільну цілість в її особливім виді, а мало зважано на добро і горе поодиноких; а противно, новішчими часами, за росширеньем атомізму в науках природних пішов також більшії пошановок осібника в державі ј суспільности. Бо дісно осібник (індивідуум) — це атом суспільности (оба слова значать щось „неподільного“). Але таки в цїм порівнанью дві хибі — дуже важні. Раз іменно те, що атом в природній науці — все шче тільки теорія, а осібник, јак основа суспільности — очевидна дісність. А знов при індивідуалізмі, або суспільнім атомізмї бачимо раз-у-раз нахилок — увільнити, на кілька можна, поодинокого від натиску цілости; але в атомізмї природи нема властиво зовсім такого нахилу. Це тільки певне розумінье природи, і воно дајесьа однаково добре прикласти јак до најсложнішчих організмів, що складајутьсьа в цілість з різно уладжених частей, так і до морја або піскової пустині. Цеју заміткују, впрочім, не хочу опрокинути того порівнанья, а тільки вказати йому належні границі, — бо це дісно лежить в натурі льуцкого духа: надати також вишче і важнішче значінье тому складникови дісности, котрим послуґујемосьа дльа її розумінья.

II.

Боротьба за ліпше становишче.

Боротьба за істинованье переходить уже в великій органічній природі беспосередно в боротьбу за ліпше становишче; але јавишча, котрі тут мајемо розгльанути — тикајуть властиво чоловіка, так що не досить нам уже прїнципу плодженья і нишченья фізичного життя, коли не дамо йому загальнішче значінье, що обсьагало б і духовій розвиток осібників. Бо коли рослини і звїрјата борјутьсьа тільки за најтеплішче, највохкішче і најзатишнішче місце, або за најліпші пасовишча, а хїба вже провідники черед борјутьсьа між собою за провідництво, — то в суспільности льуцкій так багато всїльаких ліпших становишч, що тут вже бачимо вплив осібних, у звїрів дуже слабо розвитих поривів. А хоть признати треба, що іменно в тії сильно розвїтії організації спільного життя показујесьа вишча натура

чоловіка, то безперечно таки в огромній нерівності добробутку, яка в'яжеться с цею організацією, лежить також найбільше лихо, доки ще велика маса льущости мусить двигати весь тягар боротьби за саме життя, між тим коли тільки маюча менчість розвивається щасливо.

Основний закон боротьби за існування в фізичній природі — це надмірне плодженіє зародів життя, котрих велика маса мусить гинути. І в льущім суспільнім житті бачимо зовсім подібне право що до тих прикмет, якими поодинокі добиваються ліпшого становища і вдержуються на ній: зароди спосібностей і охоти до вищого становища розкинені в великій многоті, але найбільша їх часта с природи назначена на загибель. Це, що чоловік чує тоту загибель, що з боєм свідимує в тім, скоро може розвинути тільки нижчі свої спосібности, а мусить на всігди занедбати вищі, що втворили б йому широке поле діланья: це зовсім не спинює залізного ходу природи. Тягота звичайної боротьби за існування придавлює сили в першій їх розвитку; коли б чоловік не потребував старатися о щоденній прожиток, то всьакий розвив би свої найкращі прикмети так доконало, як тільки дозволила б на це його природна спосібність. Добрі спосібности льущкі не борються одна з одною, противно стараються згідно розвиватися і одна одній помогати, а разом дуже упрямі борються за свій розвиток; але конечність тяжко працювати задавлює кращі прикмети тим сильніще, чим більше сили мусить іти на вдержання самого життя. Бачимо проте тут дві напротивні сили: здержте яким небудь способом натиск, а вкажеться невидана сила великих льудей, котрих діла заткнуть, за пояс усіх давних героїв і провідників народних. Вбільшіть той гнет, а всі великі спосібности знидяться, самі знаючи, що нидяться. А найбільше жалю додає нещасливому звичайно ця думка, що тільки він один таки нещасливій і всіми забутий, а причина тому така, що доси не вважано на те, кільки то гине таких спосібних льудей. Коли ж котрі жалуються на недостачу підпомоги, а другі думають, що це тільки пусте відказування, то нераз подекуди правда в одних і в других; тільки ж перший повинен би знати, що найбільше тут треба б винити природу і сучасні суспільні установи, а другі повинні б знати, що звичайно в таких зајавах пробиваються правдиві сили і невдоволені намоги.

Це тільки велика похибка, що без права вихвалюючи сильних — глибоко оскорблює нещасливих, — коли звичайно говоритьсь, що кождий великий талант, або по крайній мірі кождий великий геній пробивається через усі противности життя і вконець, будь-що будь, мусить дійти до свого. Поглянувши уважно на життя, бачимо зовсім не те: багато тут покликаних, а мало вибраних. Зваживши тут також приязні обставини і стосунково случаїні звороти життя, то певне, що тоді виходить якась вища конечність, пісьля котрої один виходить в гору, а другий упадає. Але це зовсім не змінює тої правди, на котру ми вказуємо, а іменно, що багато је спосібних завідників дльа всьакого вищого становища в льущім житті, чи то на полі науки, чи скуства, чи в службі державній, чи в воїську, чи вконець на всіх ступенях промислових, від простого робітника до богатого фабриканта, — тільки, що їх спосібности або гинуть незнані, або мусять пропадати забуті в боротьбі за життя. Де це ніби не так показується, там не завважують впливу вищого становища на розвиток спосібности. Завідників порівнюють с такими льудьми, що довго вже стоїли на вищих становищах, на котрі мають

прийти другі. І ось виходить, що не тільки жаден завідник ні до чого не пригідний, але що той незабутній муж уже своєю особою щось більше значив, як всі ті завідники. Фабрикант має поміж своїми сто робітниками зо двадцять спосібних на добрих майстрів, але це їм якось не до лиця, таї то треба б ще якогось часу для вправи, впрочім с хибного вибору могла б бути страта, ну і бере такого чоловіка, що вже де інде відзначився. На його місце стає, на кілька мож, знов якийсь відзначений і т. д., аж доки десь не спотребиться вибрати ще невідзначеного. С поміж 20-ти ніби найліпших виберуть тоді одного, а коли не лучиться яка неласка, нетерп'ячка, або друга недогода, то звичайно все їде дуже добре. Трохи згодом вже робить він не тільки те, що до него належно, але і цілий він уже якось інакше подабає: ліпше становище поправило його самого. А хоз'яїн, котрий його вибрав, забуває, що коли б не було за багато спосібних л'юдей, то ні с чого було б йому і вибрати. Він радше хвалиться, що своїм власним розумом зумів с поміж великого числа л'юдей вибрати одного порядного чоловіка.

Для цілого суспільного ладу це дуже важна річ, що звичайно новичок потребує довшого часу для вправи до всякого нового діла. Бачиться, що це маловажна річ, але через те штучно вменшується природне число завідників до кожного становища, с чого конечно виходить перепіна спосібности вище поставлених л'юдей після їх вартости для загалу. Цілий систем ієрархічного ладу з усіма своїми ступенями стає через те страшним стримом л'юцкого поступу в зв'язку з другими обставинами, що також до цього причинюються. Бо коли с природи — іменно за-для незнання права надмірного плодження спосібности — багато л'юдей не тільки що знають о своїх спосібностях, але і надіються добитися чогось, то майже ніколи не хибне і таких, що за-для високого становища або великого зиску готові на найбільші підлости. Як би не те, то чи можливі б були, наприклад, усі ті вербовані в оїська що від найдавніших часів були соромом для всеї л'юцкости?

Розуміється, в промислі тої ієрархічній поділ зовсім не визначується так різко, бо тут по-над усеї аристократією самої праці без міри вище стоїть аристократія капіталу. Тому то і не диво, що в деяких фабриках майстрам платять не багато ліпше, як простим робітникам, ба навіть вірник чи зар'ядчик, що провадить усе діло, займає дуже низьке становище супротив властителя. Колиж, як побачимо далі, розв'язання робучого питання, яке всі рають, сходить властиво на те, що б в найліпшій разі допомогти робітникам стати підприємцями, то запевно треба так само докладно зважити тут надмірне плодження спосібностей, як в переднім розділі надмірне плодження зародів життя. Бо коли іменно невірна вже ця думка, що становище капіталіста і підприємця треба вважати тільки продовженням заводу зручного робітника, — то хибність її ще ясніше показується в тім, що побіч кожної розвитої спосібности гине багато других, котрим не пощастилося діти до того самого.

Коли ж це пізнання з одного боку зробить нас прихильнішими для нещасливих і марніючих, і звелить нам ратувати їх іншими способами, ніж одним свободним зарібком і свободним переходом, — то з другого боку воно найпевніше не дасть нам по-невольницьки обожати великих і благородних. Завважано, що пчолы можуть, коли хочуть, вигодувати собі матку с черва звичайної пчолы, скоро тільки дадуть му ліпшу поживу. Коли ж

покажесья, що і спосібності чоловіка можуть так само розвиватись при ліпшій духовій годівлі, то вменшиться перецінене великих людєй, що виступали в світовій історії, і покажесья доводне, що жадоба рівности має глибоку, тревалу і справедливу основу. Правда, навіть најідеальніше поняття будучого ладу людцкості ніколи не доведе до цілковитої внішньої і внутрішньої рівности. Адже ж іменно в тім велика перевага розуму людцкого, що можуть вироблятись осібні таланти для осібних праць, що праця духова може бути поділена. Але по-при всьу різницю розвитку що до його скількості і якості, мусимо далеко певніше і щиріше признати якусь спільність у всіх людях, ніж це роблено коли-небудь в загальних висказах; а практична наука с того така, що треба стеречисья, що б різницю становища осібників, викликану установами, не вбільшувати штучними способами до тої ступени, де зовсім щезає рівність спільної людцкої істоти.

Розумієсья, що до перших вимогів ліпшого ладу буде належати знесенє всіх різких границь між поодинокими станами суспільности, це б то знесенє наслідства і посідання капіталу; але властива розв'язка може бути лиш така, що сама нерівність затресья на стілько, кілько цього вимагає згідність спільного житья. У давних атенців виносила пенсія державного висланця майже два рази тільки, як денна плата робітника. Нашим теперішнім висланцям треба сто раз тільки, кілько на день заробить робітник, а такі самі стосунки бачимо всьуди. Коли подумаємо, що ввесь видаток на ті високі становища, так само як видаток на розкіш, все виходить на те, що богато рук працює не на конечні потреби всіх, а на піднесенє одного по-над других, — то легко зрозуміємо, що світовий зворот в боротьбі за існуванє ніяк не можливі без великого вменшеня всіх тих нерівностей. В них, так сказати, назбирані капітал, с котрого народи можуть жити, аж доки не стануть нести зиску нові установи; бо наші робітники навикли перемагати огромну праць, а тільки мало часу повертати на вживанє і науку, і це ще довго буде мати вплив, хоть і почнутьсь інші права і інші звичаї, що стануть поволи усіх рівнати, замісто різнити.

Але тут знов заходить питанє, чи в загалі мож буде коли перемінити без усегдашного силуваня різначу силу обивательських установ на звільна вирівнюючу; чи може право природи, що силує нас до боротьби за існуванє, не надає також вишчим станам що раз то більшій переваги, аж доки вконець тотя різниця не переїде в цілковитий розрив поміж нижчою і вищою верствою? Бачитьсья, що примір цілого органічного світа піддержує таку думку. Зараз на початку першого відділу зачепили ми свої думки за Дарвінів великий перегляд боротьби організмів. Та боротьба організмів — це в Дарвіна тільки часть науки про повстанє родів¹⁾. Не менше важний висказ великого природознавця — цей, що прикмети, придбані за житья, переходять в части на потомків. Де ж однакі прикмети зідутьсья в кількох поколіннях, повстає що раз то виразніший новий характер; з него може виродитись нова раса, відміна, або зовсім новий рід, підходячи через тисьачі літ незначно що раз то ліпше під обставини. Все невідповідне, усі посередні відміни гинуть в боротьбі за існуванє, а вдержуєсья тільки те, що більш доконале і ліпше підходить під обставини житья. Коли вірний цей погляд, то могли не тільки наші теперішні раси людцкі розродитись поволи з одної первісної форми, але можуть і тепер ще творитись що раз то нові, а іменно

вишчі раси. В кождім відрубнім шляхецьким товаристві, шчо роєплоджуєсьа само між собою, лежить затим зарід до нової, над усім сьвітом пануючої раси, шчо за тисьачі літ могла б потомків льуцких зробити якимись нижчими істотами, котрих довге невільництво вконець змінило б їх подобу і всі духові і тілесні спосібности поодиноких рас. Не дасться заперечити, шчо в історії бачимо початки такої зяви на многих великих і значних примірах. Різні касты індійські походять, бачитьсьа, почасти з різних племен; але багато їх стало тільки через відрубне становище в суспільности зовсім неподібними до других, як це тепер бачимо, а пригнетені потомки первісних туземців бесперечно упали фізично і духово в ті неволі, в які були раз-в-раз сотками літ. Шляхта відзначувалась в многих історичних епохах не тільки з вихованья набраною гордою поведінкою, але і природними, іменно фізичними визнаками. Але так як ті визнаки стоять у звязку з ліпшою поживою, тілесною вправою, супочивком і вироблюваньем сили чи то в бою, чи в забаві, так знов з другого боку бесперечно має тривалий вплив на чоловіка одностайна тьажка праця, або важке усегдашнє сьліпанье над штуками; наслідки тих впливів переходять з вітця на дітея, а вихованье і наслідство вироджує поводи шчо раз то виразнішчі типи робучих станів. В кождім занадто великім поділі праці лежить зарід кастовости, а коли глянемо в давнішчі історичні часи, то побачимо всьуди сильній нахил — передавати ремісло або штуку вітця дітям, і шчо такий звичай поводи переходить в закон. При такім кастовім поділі праці виробилисьа спосібности, без котрих ледви можна зрозуміти тої маїже немовірній поступ в деяких галузях праці, які бачимо в старину, при таких недостаточних технічних приборах; з другого боку знов поруч іє тим с покоління в покоління переходячим розділом льуцких спосібностей, росла також і нужда, серед котрої мусіли нидіти најліпші льуцкі прикмети, а іменно розум і вольнолюбство. Адже ж многосторонні спосібности і намоги чоловіка ціхують його посеред усіх звіврів, одарених односторонними жадобами і спосібностями, і ані скусна сітка павука, ані розумна будова пчольаних комірок не може бути взірцем највишчого призначенья льуцкого роду.

Коли б не наші напругні змаганья розуму і свободи, шчо все пруть нас від осібногo до загальногo, від простої служби до панованья над природою і обставинами, то мусіло б конче приїти до того, шчо право „природного добору“ („natural selection“) ²⁾ розділило б поводи і льуцкість при помочи каст на різні нижчі і вишчі відроди (species) — на робітників і маїучі верстви. Намість того бачимо, шчо всі зачатки виробленья вишчих відродів льуцких гинуть скорше, чи пізнішче. То в наглих переворотях гине всьа шляхта, то вона поводи тоне в масі, то в історичнім ході пропадає ввесь народ, поділений таким способом. Доси вдержались шче через усі часи маїучі верстви, до чого багато причиньувалосьа наслідство. Хоть пісьльа законів природи, під котрі загалом підходить і льуцкій рід, зовсім доводне виходить, шчо в такім разі нерівність мусіла б ставати шчо раз то більшою, то все таки не вічні і маїучі верстви: немов якась невидима сила кладе їм непереперту заперу за-для вдержанья једности в льуцкім роді. Ба, в льуцкості замітній навіть напругній рух: слабші раси або підносятьсьа, або гинуть, і через те доходить до шчо раз то більшої рівности в цілім роді. Не тут нам показувати, шчо і загалом у природі цей вирівнюючий вплив дуже замітній побіч різньачогo, хоть на це мало звернув уваги Дарвін в своїй геніальній науці. С цього нам приходить тільки

ще один повід до тої думки, що на будуще не приїде до цілковитого розриву в льудкості, хоть іменно з напротивности праці і капіталу могла б розвистися далеко небезпечніша шляхта, як усяка попередна.

Бо коли наслідство маїна і прав далеко важніше для чоловіка, як непосредне наслідство прикмет тілесних і духових; коли далі унаслідження капітал може піти на те, що б в отчевичах розбудити вищі спосібности через вихованье і як найліпше образованье, розвисти їх розум і добрий смак: то, значить, вища буржуазія при своїх безмірних богацтвах має в руках всі способи, що б розплодити світовладну шляхту, — але на щастье не має до того найменшої охоти. Як середньовікова шляхта, котрої останки ще і тепер мають таке значінье, ніяк не хотіла попуститися своїх фізичних визначень, котрими дішла до влади, і при зміненних обставинах запевнити собі власть вищим образованьем, — так і грошева аристократія не попускається одного заробку, не вчислюючи сюди рідких виїмків. Досить її поверховної закраски образованья, при чім нераз стає смішною, гордує простотою і чемністю, забуває в своїх потомках розвисти передовсім мужну відвагу і вищість по-над змінчиву долю, і так її ніби то незборена грошева сила — це тільки велит на глиняних ногах.

Далеко грізніше небезпеченство в тім, що робітники промислу під панованьем капіталу можуть статися фізично і духово нижчою расою. Коли зважимо, як довго мусіли боротися вимоги льудкості з використанням робучої сили промислом в такому вірцевім краю промислового розвитку, як Англія; як пажирливі капітал раз-у-раз силувався взяти в свої руки жінок і дітей, що б мати дешевих і вигідних робітників, і що б с тих найслабших істот витиснути як найбільше фізичної праці: — то годі не подумати, що без смілого супротивлення многих лікарів, мужів стану і всіляких народольубців, була б мусіла тут перевестися льудка раса, просто тому, що окалічим льудям стосунково ліпше жити в бавовняних прядильнях, як належно і здорово розвистим.³⁾ Адже ж у Сполучених Штатах новішній обрахунок ураз з давнюю установою невольництва виробив навіть цілу народно-господарську науку, що „скоріше спотребленье“ життя негрів — користніше, ніж повільне; значить, що найліпше — негрів, котрих все таки треба було купувати — як найскорше нищити надмірною працею і з їх прирібку доповнювати капітал, це б то купувати других негрів, ще незружнованих смертельною натугою. Чому ж і в Англії, що так потребує калік, не могло пісьля закону „природного добору“ розплодитися поволи ціле покоління самих калік, як би не були цього спинили правдиво льудські змаганья? Начатки до того появлялися сотками, а все таки доси гамовано їх, швидче чи пізніше.

Не треба, бачу, і доказувати, що крайній розвиток тої наскрізь користольубної (матеріалістичної) народвої господарки⁴⁾, що охрещена в нас прикрашеною назвою вільного торгу, виходить просто на те, що б звалити всякі забори, які ще ставить льудкість протів зростови що раз то більшій різниці між капіталістами а робітниками. Хоть ніби наскрізь ліберальна ця наука, то таки держиться вона, так сказати, з релігійним фанатизмом, одній великій заборі, яку ставить нині посіданье капіталу поміж пануючою а робучою верствою в таких краях, де вся земля занята. Колиж усі другі забори, як н. пр. цехи, права заробкові, охоронне мито і т. д. передовсім не давали сильно розвистися самому капіталови,

то тої, хто виступає протів них, може легко показуватися лібералом, між тим, коли він на ділі ще більше віддає робітника в руки капіталіста. Шчо б зрозуміти правдиву думку цієї школи, треба знати, як зажерто виступає вона протів права про охорону жінок і дітей по фабриках, і опрокидає його майже так само, як цехи і охоронне мито. Велика проте заслуга Карла Маркса⁵⁾, шчо розяснив ці гидкі змаганья пануючої народно-господарської науки, і урядовими актами показав, шчо вона всьуди під показом вольности провадить тільки до неволі і використанья, шчо топче або минає всякі права людскости, а навіть ніби найясніші права державні, шчо б тільки доступити свого. Правда, мусимо признати, шчо така народно-господарська наука і звязана з нею капіталістична продукція, по-де-куди була, а навіть ще і тепер је конечна, і шчо це була б нещасна похибка та пусте дуренство, як би хто хотів ще і тепер вдержати мізерні останки середньовікових способів праці; але при цім поводить нами та проста думка, шчо без такого переходу через промислову неволю не могли б розвистися нові, розумні і відповідні теперішній стиглости людского роду зносили обивательські і громадська праця. Не менш поводить нами і ясний погляд на горе і негоди, з якими звязані були і давніші установи поділу праці, погляд на збільшенє того горя, а зменшенє користей, якому підпали робітники в теперішніх змінених обставинах. Але нарешті видимо вже також, шчо всі початки нового часу, як ось — вільні робітничкі спілки і великі суспільно-політичні переміни, конечно виходять с тих порядків, котрі викликала капіталістична продукція. Як вона завалила всі завади, а поставила одну велику заваду — посіданє капіталу, — так стають протів неї всі помічні змаганья в тій великій цілі, шчо б завалити цю остатню заваду людської рівности і перемінити через те боротьбу за ліпше становище на свободне завідництво людских працюючих сил. А по-за-як страшна сила цієї єдиної великої завади лежить найбільше в тім, шчо вона ростяжна, сама собою ніби не кріпка, шчо вона всьуди і ніде, в частях нераз не помітна, а в цілости всемогуча: то іменно тому треба нам конче добути основу для будущих перемін з найглубшої глибини людської натури, треба прослідити корінь злого аж до найзагальніших законів розвитку всіх органічних істот.

Уважаючи, як в ході історії поволи творилося доконале з недоконного, побачимо, шчо боротьба за ліпше становище, так як боротьба за істнованє (перша — це тільки цікава часть другої) чим далі в давнину, тим була страшніша і тяжча, і шчо в кождім часі вона богато причинувалася до поступу людскости, однако завсїгди з незліченими жертвами, за котрі боле відповідають несвідущі сили природи. Найбільше різка і найдавніша форма вищого становища — це пан супротів невольника. Ми бачимо, шчо в старину найкраща культура вищих верств зросла на гидкім ґрунті невольництва; ба, нам приходить навіть думка, шчо невольництво дало властивий початок до вищого духового розвитку нашого роду в первісних віках усякої культури. Нам прикро приходить бачити, як таким чином добро виходить зі злого; але чи раз же то правда в очі коле. Зло все таки зле і ненависне, хоть з него вишло і добро; ми не сьміємо на тепер і на будуще робити лихо та спускатися на те, шчо з него може виїти добро; так само знов з другого боку не можемо для якого там пересуду не признавати правди, на котру наводять нас важні поводи.

Народна господарка говорить звичайно, що культура зачалася „першим стрільцем“ або „першим риболовом“, що случајно, або јаким скусним знарјадом, або більшоју силоју та поворотностю придбав більше припасів, ніж јему було треба і віддавав з них јакусь часть другому, немајучому, за певну услугу. Таким чином першиј чоловік на вищім становищі мав би вже бути капіталістом. Далеко простіше і відповідніше первісним диким народам — сказати, що замість першого стрільця і першого риболова, відважниј розбіјник, або, що одно — завојівник, всилував підбитих працювати на него за те, що јім дарував житье. Розбіјник, що за своїми невольниками не потребував старатися ј робити на хліб, мав коли розвивати тіло і духа, і статися на своїм вищім становищі по-де-куди благороднішим чоловіком. Тим чином можлива така ступінь образованья, до котројі при однаких обставинах не діјти ніјаким іншим способом. Бачиться, що с таких ублагороднених розбіјників вирости всі шляхотні та князівські родини всіх часів і народів. Але ці „шляхотні роди“, котрих початок нам так ненависниј, стали іменно најважливішими двигателями культури, а по-де-куди навіть моральности; бо бачиться, що аж в безжурнім і ліпшій пробутку виробилася та гојність, лицарська сьміливість і горда прјамота, що в щасливіших обставинах стали спільним добром усіх ліпших льудеј. Не дивно, що при цім показувавсь і деморалізујучий вплив невольництва, не тільки на невольниках, але ј на панах — і навіть переважував в дејаких періодах, бо льуцка натура досить різностороння, так що рівночасно містить в собі најрізніщі злі і добрі пориви. Коли ж далі бачимо, що іменно свобода највище підносить чоловіка, то це може нам бути знаком на будуще і правилом в теперішній роботі, але це ще не опрокидаје нашого погляду на минушість, коли то в страшній боротьбі за істнованье міг відітхнути мајже один тільки знатниј пан.

Говорјачи про минушість треба раз на всігди затьамити собі, що між льудьми не було ніколи тојі первіснојі ідеальнојі рівности і шчастья, про котрі співають поети, і що цего навіть ніколи не могло бути, бо чим далі в давнину тим тьажча була боротьба за істнованье. Проте не великоју жертвоју було дља льуцкості витворенье вищих станів, доки вони не стали надто сильними і задуфалими, бо ті, котрих убивали тирани, були би ј так погибли іншим способом. Замісто цих, правда, страшних втрат придбала собі льуцкість, так сказати, взірці, за котрими могла јти. Запевне, не було б духового розвитку без поезіјі, а поезіја, хто знаје, чи була б розвилася без знаменитих геројів і лицарських родів. Не було б і науки, јакби вище становище не забезпечило мислителів і не дало јім розвистися. Але помиљається всьакиј, хто с того поводу думаје, що воно так і добре, що правдиво льуцкі прикмети розвивајуться тільки в дејаких щасливців; маси не хотять того признати, а ця јіх воля показује, що ј дља них приходить час вищого розвитку. А зі зростом льуцкојі прихильности не можуть вже і вищі стани жити супокійно на своїх давних становищах. І в основі христіанства лежить переворот старого ладу, тај бачиться, що воно аж тоді правдиво і глибоко вкорениться в народі, скоро збудеться старих, церковних форм. Обіцанка будущого життя — це тільки приманка, порівнанье, догмат; а удіјсненье јего в тілі — це сповненье, розјасненье, наглядність. Коли ж то пријде дља бідних така веселість? Чудне це, що ми з одного боку признаємо в історіјі конечноју втрату цілих поколінь за-дља кількох льудеј, а з другого боку вважаємо јејі ганьбоју льуцкості і великим лихом, котрого наш рід повинен і мусить

позбутися; а однак в цій суперечності нема нічого нелогічного, противно — це тільки відбиток вічної напротивності природи і духа, об'єктивного знання і моральної волі. З нерозумної минувшости добувається розумний ідеал і ніколи, доки хочемо бути моральними істотами, не сьміємо покинути тої думки, що іменно нині тої день, в котрім починається нове життя, як для особника, так для людцости. Коли поглинаємо в минувшість, то в тих страшних жертвах добачимо ясно певну відповідність; але не відповідність людцку, оглядно обраховану, до котрої ми привикли, а знов таки тої огромної беспощадної механізми, що творючи і руйнуючи, повільним ходом через тисячі літ котиться до своєї ціли посеред стогнання сотворіння. Нашому розумови показуються тисячі ліпших, простіших стежок, але ж не забуваймо, що і сам наш розум — це іменно добуток тої бесконечної праці. Тому то пуста це робота, коли розум звертається взад, що б осуджувати хід історії і ті сили, котрі викликали самого його; але наперед його право, бо на те він родився і розвивався в світі, що б відтак настав крашчий лад в суспільности, ба навіть в цілій природі, на кілька це може зробити чоловік. Проте не зважаймо на тих маленьких-великих людей, що вказують нам на історію, і по старому звичаю проповідують нам ще раз те, що ми вже давно забули: що-ді по всі часи була шляхта, богачі та стани, що маса все була тільки на те, що б молитися і працювати, терпіти і слухати, що розум і справедливість — це були тільки ідеали, та що всі ідеали, почавши від розумної держави Платона, розпадалися на прах в житті! Ми знаємо історію ліпше від тих маленьких-великих людей; ми знаємо, що тисячні невдачі того, що так має вдатись, це тільки та знана ціха творення і нищення — в особнім виді. Але ми також знаємо, що всі великі діла в історії вишли від таких ідеалістів, котрих думка далеко переходила тодішній досвід. Ми знаємо, що не пропала і минувша боротьба, і що ми навіть в найгіршій разі, борючись за ліпшу людцку будучність, стаємо в ряд гідних попередників і матимемо щасливіших наслідників. Вконець знаємо також, що ніколи від самого початку історії, всі духові і матеріальні обставини народного життя, під дряхлою прикривкою існуючих форм, не дізнали таких огромних внутрішніх перемін, як в останніх сто літах. Беспережна річ, що скорше чи пізніше, ця переміна думок дібється свого права і в упорядкованні життя, і тому то можемо сьміло думати, що живемо в такій часі, котрий більше ніж усі попередні вибори значився в житті для нашого ідеалу. Ця ціха нашого часу дає нам рішучу відповідь на питання, чи має те розрізнення раз-у-раз вбільшуватися після незмінного права природи. Це право природи існує і буде старатися серед усяких обставин мати вплив на кожній ступені людцкого розвитку; але інше право природи, що викликає с приязної товарищости людей нахил до рівності і згідного поступу, вменшить, або і зовсім знесе тої вплив, таї переменить його в противний. Так як човен, котрий рівночасно ріка пре долів, а сильні весла женуть горі, на показ іде тільки за дужчою силою, між тим коли на ділі обі сили раз-в-раз ділають на него після незмінних законів природи; так і чоловік стоїть під впливом однакою і усегдашнього розрізнення, але рівночасно і під впливом думки про єдність і рівність. Ця несвідомо природна ціха, котру чоловік має враз із звір'ями, ба навіть з усім органічним світом, набирає переваги при кожнім довшій супокі, доки нечаїно не прокинеться сильна думка про вище завдання людцкого роду, і, перемагаючи повільний хід життя,

не пхне льуцкість на-ново до жеї вічної цілі. Оба впливи, сьвідомі і не-сьвідомі, основані на вічних законах природи, котрі поводять духовим і фізичним життям чоловіка, однако так, шчо закони сьвідущочо духа в ході історії набирають шчо раз то більше ваги і впливу і ведуть чоловіка такої дорогої, котра вирізняє його від усіх інших творів природи перевагою думки.

Не можемо знати, чи побіда розуму і справедливости над зьвір'ячою природою буде коли така тривала і сильна, шчо б могла побороти всяке розрізненє в самих зачатках. До тепер тільки в р'яди-годи переважає вищій закон над нижчим. Час від часу вбільшуєсья то вменшуєсья сила ідеального змагань, як приплив і відплив мор'я. А најрозгульнішчі филі в цій зміні — це революції в історії. І одно і друге веде до поступу, але дуже різними дорогами. Тоді, як дрімає сьвідуща думка нашого вищого призначень, то поступає льуцкість так само, як органічний сьвіт в великій цілості, тільки скорше ї видніше. І тут і там основа однака: розрізненє витворює деяких передовиків культури і багатства, котрі в боротьбі за ліпше становище піднімались на вищі ступені. Усе проче розміщуєсья на нижчих ступенях, каста під кастою,—або гине. Поділ праці і боротьба за істнованє доводять кожду поодинокую працю до највищої доконалости, викликають всілякі штуки і ремісла. Шчо не може вдержатись на своїм місці, — гине; сильні перемагає, слабі упадає, а через те змагаєсья і сила і спосібність до праці у всіх льудей, бо набуті спосібности також переходять почасти з вітця на дітеї. Але зв'язок у льуцкій суспільности такий, шчо спідні верстви попадають не тільки на становище підр'ядних льудей, але і на становище слуг, шчо дуже рідко бачимо між зьвір'ями; таким способом з одного боку розрізненє вбільшуєсья дуже швидко, але з другого боку скорше чи пізніше мусить проломити його пробуджене почутє рівности. В таких часах поступ льуцкості має знов зовсім іншу подобу. Загальний добробут не раз на хвилюк пропадає; в најстрашнішчі перевороти, як ось при впадку старого грецького і римського сьвіта, здавалось, шчо погibli всі добутки великої і довгої культури, а однако це тільки закладалась основа дльа нового і крашчого льуцького життя. Придавлені верстви народа зриваютьсья сильно в гору то в духовій, то в фізичній боротьбі; пануючі верстви зачинають трівожитись о своє давне панованє. Најчеснішчі льуде, прокльаті своїми товаришами, подають руку пригнетеним; в тиранах пробуджуєсья сумлінє і гамує їх силу. Усі чують, шчо наближуєсья новий час; боротьба викликає нові і незнані сили; потреба перемагає користолубство, а сумне положенє усеї суспільности пре до сьмілішчих трібунків. Загалом такі часи будять духа льуцького і розвивають највищі і најкрашчі прикмети, а навіть там, де вони на око ніби все зводять на один рівень, на ділі підносять увесь загал на вищу ступінь.

Ми не кажемо, шчо льуцкій розум і братерство мусьять вијавлятисья усігди тільки в великій і јавній революції суспільній. Нераз на око думка подаєсья, а між тим вона іменно јде до переваги; а до того, в ході історії, навкруги істоти всякого руху нагромаджуєсья багато зовсім осібних питань. З другого боку і в часи загального самолюбства не хибне ідеалістичних розрухів, в котрих думка про спільну ціль льуцкості проломлює шчоденне життя, змінює його і відсьвіжує, і бодај в тіснішчих границях перемінює боротьбу за ліпше становище на спільне змаганє до крашчого ладу в льуцкім житю. А коли відтак по довшім часі з усіх таких

малих революцій і обнов виїде більша рівність і ліпше положення пригнетених верств, то ліниві самолюбви як раз кричать, шчо все це робитьса само собою, шчо треба лиш пустити все своїм ходом, так як воно їде в їх самолюбнім житю, а якось воно діїде до того, чого так конче добиваються ідеалісти. Такиї висказ сам собою вже чиста брехня, але він тьажкиї грїх в тїм віку, коли всі змаганья за-для поправи суспільноїї нужди виходять с того переконання, шчо велика переміна — близька і конечна. Цего переконання не придавити в нашїм поколіню, і шчо раз то більше перемагає ця думка, шчо наша боротьба і праця над осьвітою народа, над робітницькими спілками, над росширенням політичних прав народа — зовсім шче не розв'язка великого завдання, а тільки попередник такої розв'язки, так сказати, болі перед вродинами нового часу.

Примітки до II.

1) Повстання родів зьвірів і рослин виводжено давнішчими часами просто із сотворення світа, або з „Ноєвого ковчега“, і не зважаючи на те, шчо факти показують зовсім шчо інше, вдержалася аж до найновіших часів така віра, шчо всі роди не змінюються і нові не повстають. Не тут нам опрокидати цю думку. Уже ї давніше нераз висказана думка про повільний розвиток усіх рослин і зьвірів в бесконечно довгий час, приймалася у всіх природознавців пісьля доводного роз'яснення Дарвіна (гляди 2. прим. до I.), так шчо вже ніхто не сміє перечити головного питання, — це б то розвитку, — коли не хоче показатися остатнім недумком, а суперечка їде тільки про побічні питання, а іменно про спосіб того розвитку; значить, непосредно с того виходить, шчо не тільки раз-у-раз можуть повставати нові роди, а шчо навіть із людєї може витворитися якась вища порода, га кілько цей розвиток виходить із загальних законів усіх організмів (гляди слід. прим.). Чи дійсно має чоловік усігди розвиватися тільки пісьля цього природного закону, або чи с поступом розуму людського заїде яка переміна, а через те ї переворот в боротьбі за існування: це питання ставить суть усіх суспільних питань від упадку старинноїї культури і середньовікового феодалізму аж до нашого теперішнього питання робучого.

2) Поняття про „природний добір“ (natural selection) виробилося у Дарвіна по поводу і по приміру англійських сільських господарів, котрі вміють штучно парувати зьвірів, шчо б розплоджувати нові відроди і відміни. Штучним парованням зьвірів з особливими прикметами можна для певноїї ціли маїже зовсім перемінити якийсь рід, н. пр. розплодити худобу, у котроїї буде як найбільше м'яса, вівці, у котрих буде дуже багато вовни, коні до швидкоїї їзди, коні до тьагарів і т. д. занедбуючи при тїм інші прикмети. Пісьля науки Дарвіна робила ї природа то само повільним способом і звисним механізмом плодження і нищення, шчо умисне доказує чоловік на зьвірїях в короткім часі, в кількох поколіннях. Бо коли через те, шчо зьвірі одні других пожирають, шчо їм не стає поживи і нищить їх клімат, — вимирають усе скорше ті прикмети, котрі лихо підходять під обставини життя тоїї зьвірини; то противно інші вдержуються кріпше і довше, мусьять колись переважити і запанувати в цілій расі через наслідство тих прикмет, котрі шчо раз то більше увидняються в потомстві, вконець первісні невідповідні визначки в боротьбі за існування не можуть вдержатися супротив них і гинуть без сліду. Бесперечно ї чоловік підходить під цей закон — не згадуючи вже про великі расові різниці, — а фізичні ї духові визначки деїаких народів усе більше увидняються через наслідство прикмет і через більший вплив сильних і під обставини життя того народа најліпше підходячих осібників на розплодок цілого племені. При цїм однако вирівнюють різницю і не допускають до тривалого розриву: загально людське образование, революції і вандрівки, або супокійні торгові зносини. Можна собі думати, шчо різні раси повстали або через природний добір, або ї таким способом, шчо первісно в різних країях при подібнім розвитку витворилися людські істоти с подібних причин. Все таки раси борються між собою за існування і вже цілі племена кавказькоїї раси вигибли, або швидко вигинуть в тїї боротьбі. При тїм закон природного добору поводить іменно долею різних мішаних рас. Їх вимирання служило нераз доказом того, шчо раси — це осібні роди, а певноїї признакоїї родів уважано в загалі спосібність розплодку. Цей погляд уже застарілий, а шчо до зьвірів, то його опрокинено доводними фактами. Не знають звичайно, шчо всьаке плодження баїструків зводить нас знов на перші початки того розвитку, котрий надав уже зглядно ліпшу подобу існуючим родам під впливом боротьби за існування. Власне природний принцип вироблювання відповідного просто творенням і нищенням, на-

водить нас сам собою на те, що найбільша частина баїстрків, — це б то невдалих трибунків мішанини, — мусить гинути, між тим, як нечаїно може яка небудь мішанина серед даних обставин життя перемінитися в нову расу, котра не тільки буде могла множитися, але навіть тамту переможе.

Видно с того, що довго ще не може бути і бесіди про знесення боротьби за існування поміж звиріжаними і льуцкими расами, і що завдання, котрим ми оце займаємося, може відноситися тільки до певних культурних народів і їх продукційних обставин. Але все таки є надія, що зглядне розв'язання великого питання легко може переїти в рішуче питання для всієї льуцкості, — бо при таких народі, що зумів би щасливо розв'язати суспільне питання, вдержуючи при тім нашу теперішню культуру, мусили б усі інші народи, навіть при наїсупокійнішій боротьбі за існування, застосуватися до него або і поволи зовсім шчезнути. Але для наших культурних обставин — єдине дійсне небеспеченство тривалого назадняцтва в тім, що ледво-що усуненим середньовіковим поділом на шляхту і крепаків переходить ще в гірший поділ: на панів і робітників; — а з другого боку обіцяє як найкращі надії те, що розумні льуде подекуди вже в зачатках пізнають це лихо і виступають против него. Аджеж загиб уже один початок розділу в льуцкості — шляхта, хоть у неї по-при природний добір був і штучний, а іменно „вдержання чистої крові“. Тим більше мож надіятися, що природний добір, пісьля котрого усе-то більше зв'язуються тільки маючі, ліпше годовані і до пановання навиклі родини, — зовсім не стане тривалим стримом супротив свідущих теперішніх змагань до свободи. Против них не встоїться слизьке грошеве багатство, хоть і то правда, що на якийсь час і з грошевої аристократії, будь вона і як не міцна, може всьуди утворитися кріпкий патріціат, а з него виродитися і вища шляхта*).

3) В Англії спинено усе-то більше вироджування робучого льуду, а іменно в бавовняних прядильнях, тим простим і помічним способом, що вменшено робучий час. Гляди про те славне діло Д. М. Ледльо і Льюїс Джонеса (по німецьки *J. von Goltendorff*, Берлін, 1868), де на ст. 10 і д. наводиться свідство наглядчика фабрики, Роберта Бекера, котрий в роках 1828—32 в Лїс був на практиці лікарській а разом с тим наглядавав днями і ночами різні фабрики: „В окаличих робітників звичайно коліна були позакривлювані одно д одному, підшви ніг були зовсім рівні і хребет скулений. Перше с тих каліцтв звісне було в фабричних околицях під назвою „factory leg“ (фабричні ноги). Не було маже місця в околиці, де б їх не було“. Інший добродій, котрого наводить Бекер, містер С. Сміт, перший хірург в больниці в Лїс, каже: „Р. 1832 нераз мені лучалося переходити через одну фабричну околицю тоді, як робітники виходили з роботи на обід. Велика частина тих бідолахів були бліді, худі, зруйновані, ледви живі — і зовсім їм було не до веселости та охоти. У дорослих були бедра широкі, але кінчасті і високі, плечі вузкі, голова дуже похилена“.

Пісьля 1831 р., від коли введено фабричне право, показалося по 25 літах, як каже той сам Д. Р. Бекер, зовсім інше. В відчиті держанім 1859 „про фізичні наслідки вменшення роботи“ (наведено у Ледльо і Джонеса, стор. 79 і д.) каже він: „В р. 1856 і тепер працює на фабриках цілого королевства 682.517 осіб (а 1835 р. було 354.684 осіб). С тих 387.517 женщин, (р. 1835 було їх 167.696); 46.07! дітей між 8—14 роками, усіх дітей 56.455. Значить, усього прибуло робітників 92% — жінок робітниць прибуло 131%; дітей маже тільки, що було вперед, а однако маже зовсім шчезли усі ті хороби, на котрі слабували тільки фабричні робітники. Дуже рідко можна бачити покривлені ноги, або рівні підшви ніг, де-в-кого тільки ще троха зігнутий хребет, але і то більше с праці о плохій страві, як із самої праці. „Фабричних ніг“ нема вже між нами, тільки ще деякий стариї чоловік або жінка кривають, нагадуючи нам страшну минувшість. Лица у робітників свіжі, рум'яні і повновиді, загалом, виглядають добре“.

4) Чисто матеріалістичної вважаємо ми таку народну господарку, що не признає ніяких ідеальних складників господарського життя, чи то вважаючи їх загалом химерами і безглуздої самоошукою, чи то вказуючи їм поле зовсім відрубне від власного господарського життя. Така народна господарка буде все чисто індивідуалістичною, бо признати, що спільна користь має поводити господаркою, — це вже виходить с певної ідеї. Чисто матеріалістична народна господарка знає тільки осібників, котрі гонять за своїми користями, і гадає що тим завідництвом приватних користей зможе

*) Середньовікова шляхта вважала нижчі верстви народу своїми невольниками (*Leibeigene*) і не признавала їм ніяких льуцких ані обивательських прав; трохи інакшою шляхтою були римські патріції (в початках республіки), котрі плебеїв уважали ніби обивателями, але не признавали їм ніяких обивательських прав, тільки обивательські обов'язки і тягарі. (Прим. перевод.)

вияснити ціле господарське життя. Ця остатня думка дуже важна, бо ї народна господарка може осібно взяти на око завідництво інтересів (як це зробив Рікардо) лиш дльа того, шчо б як најпростішчою дорогою дійти до теоретично правдивих думок, до консеквентних виводів с певних признань, котрі в дійсности — а іменно в дійсности економічного життя — лиш на стілько можуть бути пристосовані, на кілько ці осібно розбирані складники в дійснім житю мають вартунок. Таку народну господарку, хоть вона ї зовсім не зважатиме на ідеальні складники, не можна шче назвати „матеріалістичною“, бо ця назва означає тілько систематичне пониманье усеї народної господарки, котре ніби зовсім містить в собі жеї прінцип так, як він показуєсьа на ділі. Ближче про відносини народної господарки до морального матеріалізму розказано в моїй „Історії матеріалізму“ II., третій відділ, стор. 501 і д. — Про трибунок, відділити мораль зовсім від народної господарки говориться в „Погльадах Мільля“, передмова, стор. 14 і д.

5) Гляди особливо прехороші розділ про робучий день, Маркс, Капітал, I., ст. 193—281 (в другім виданью, Гамбург, 1873, стор. 222—308). Подамо тут маленькі витьаг фактів і урядових висказів с того збірника. І так говоритьсьа в подрібнім справозданью фабричних наглядців з 1860 р.: „Коли часом в обід, або в назначений час відпочивку стрітимо робітників при роботі, то вони кажуть, шчо не хотять виходити с фабрики, так шчо нераз треба їх силувати, шчо б перестали робити (чистити машини і т. д.), особливо в суботу вечір. Але коли робітники („руки“) шче по застановленью машини остають на фабриці, то це тілько дльа того, бо в обовязкових годинах, між 6. з рана а 6. вечір, не мають коли почистити машин“.

Тамже в примітці розказане ось яке диво: „С початку червня 1836 р. донесено урядови в Джусбері (Йоркшір), шчо властители вісьмох великих фабрик недалеко Бетлі, переступили закони фабричні. Декого с тих добродіїв виновано, шчо мучили працею пятюх хлопців, 12—15 літ віку — від 6. години рано в пятницю до 4. пополудни в суботу, не позволяючи їм ніякого супочивку, окрім їсти і годину спати о півночі. І ці діти мусіли 30 годин безупинно працювати в дірі, званій „shoddy-hole“, де скубутьсьа вовняні онучі, і де за-дльа пороку та задухи навіть дорослі робітники мусять раз-в-раз завязувати уста хустками, шчо б не вдуситисьа. Панове оскаржені ручили словом чести замість присяги (вони були квекри і надто релігійні льуде, шчо б мали присягати), шчо в своїм великім змилованью дозволили тим нужденним дітем спати по 4 години, але то вони упрямі зовсім не хотіли їти спати. Панама квекрам присуджено 20 фунтів штерлінгів кари (коло 200 гульд.)“

„В лондонській газеті „Daily Telegraph“ із 14. січня 1860 стоїть ось шчо: „Д. Броутон, урядник міської з Ноттінгему, зајавив на однім народнім зборі в тім же місті 14. січня 1860, шчо одна часть міської льудности, занята виробльуваньем обшивок, жиє в такій нужді і недостатку, про які ніхто не чував в цілім освіченім світі... Дітеј, 9-ти і 10-ти-літків стьагають рано о 2., 3., 4. годині з нужденної постелі і силують за саміј прожиток працювати до 10., 11., 12. години в ночи; їх тіло при тім карловатіє, постава нидіє, подоба лица лицьає і всьа їх льуцка істота каменіє, шчо ї льачно на них глянути. Не дивно нам, шчо д. Мельет і інші фабриканти виступили і не дали про те далі говорити... Систем, який описав ч. містер Ментеґу Вельпо, — це систем безграничної неволі: суспільної, фізичної, моральної та духової... Шчо подумати про таке місто, в котрім відбуваєсьа публичний збір народний дльа подання просьби, шчо б працю мужчин вменшити тілько на 18 годин денно!... Ми кричимо на вірджінських і каролінських плантаторів. Чи ж їх торговля неграми, катованье і пролаж льуцкого тіла мерзеннішчі від того повільного конанья льудеј, шчо працюють над завојами та обшивками за-дльа богачів?“ (Маркс, ст. 212; 2. вид. ст. 237.)

Гляди далі оцеј витьаг із справозданья сејмової комісії зглядом праці дітеј: „Вільям Вуд, 9-ти літ, мав 7 літ і 10 місяців, коли поступив на фабрику“. Зразу він носив готовіј мокріј товар до сушильні і приносил відтак назад порожню форму („tap moulds“). Шчо дини на тижни приходив він о 6. годині рано, а відходив коло 9-тої вечір. „Ја працюю до 9-тої години шчо дини на тижни, так н. пр. остатних 7—8 неділь.“ Значить, 15 годин денної праці дльа семилітка! Джон Мерреј, 12 літ, повідає: „I run moulds and turn jigger (обертаю колесо). Приходжу о 6., часом о 4. годині рано. Цілу остатну ніч ја працював аж до 8. рано. Ја не льагав від тамтої ночи. Крім мене робило 8 чи 9 хлопців всьу остатну ніч. Всі, крім одного, пријшли знов сего ранья. Дістају на тиждень 3 шільінги 5 д. (коло 1 гульд. 80 кр.) Більше не дістају і тоді, як працюју усьу ніч. Тамтого тижня працював ја дві ночи.“ Ферніау, хлопець 10 літ: „Ја не все мају по годині часу на обід, нераз тілько по пів години, а іменно шчо четверга, пятниці і суботи“ (Маркс, ст. 213; 2. вид., ст. 238). С того самого справозданья урядового подаємо шче один витьаг про працю дітеј в фабриках тапетів (обојів стінних) ураз із острими, але справедливыми примітками К. Маркса:

„Джон Ліч говорить: „Остатньої зими (1862) на 9 дівчат відішло 6, шчо позаслабали з надсади. Шчо б не поснули, тре на них кричати!“ Вільям Дјуффі: „Діти були нераз так змучені, шчо їм очі самі злипались; дійсно, і нам так нераз приходить“. Джон Лејтборн: „Я мају 13 літ... Остатньої зими робили ми до 9-тої вечір, а передостатньої до 10-тої. Тамтої зими мене так боліли ноги, шчо ја мајже шчо вечер кричав“. Джордж Езден: „Оцего мого хлопака, коли шче мав 7 літ, носив ја звичајно на плечох до фабрики, бо був великиј сьніг, і він працював по 16 годин денно!... Ја нераз приклякав, шчо би го нагодувати, јак він стојав при машині, бо не сьмів жејі покинути, ані спинити.“ Сміт, зарјадчик в одній фабриці машин: „Ми (він говорить про „своїх“ робітників, шчо на „нас“ працюјуть) працюјемо, не задержујучись в обід, так шчо денна праця, котра тріває 10½ годин, кінчиться 4½, а далі вільниј час. (Не знати, чи цей д. Сміт також не јість нічо через 10½ годин?) Ми (тој сам Сміт) рідко коли перестајемо робити перед 6. вечером (він говорить про працьу „наших“ робучих машин), так шчо ми (iterum Crispinus) цілиј рік працюјемо в вільні часи... Діти і дорослі (152 дітеј і молодих лудеј не-доходьа 18 літ і 140 дорослих) працювали ув-одно через остатних 18 місьаців пересічно шчо најменче 7 день і 5 годин, або 78½ годин на тиждень. За 6 остатних тижнів до 2. маја цего року (1863) було більше роботи — 8 день, або 84 години на тиждень!“ (Маркс, ст. 216; 2. вид., ст. 241.)

Досить звісна, а у Маркса всьуди докладними датами показана та річ, шчо модньарки гинуть через надмірну працьу, (шчо б завчасу скінчити пишні строї богатих пань на јакий балъ, працюјуть бідні швачки по 30 в одній хаті, в котрій нема ј третојі части воздуха, потрібного до житья, тај то працюјуть нераз 30 годин без перерви). Про нічну працьу хлопців в залізній гамарні, каже д. Сендрзон, властитель фабрики стали, вальцерні і гамарні в Еттеркліч: „Була б велика біда, јак би заказано хлопцям меньш 18-ти літ працювати в ночи, а најгірше дльа того, шчо вбільшили б сьа кошти, јак би пријшлось најмати дорослих мужчин замість хлопців. Не можу сказати, кільки б то винесло, але запевне не тільки, шчо б фабрикант міг підвишшити ціну стали, значить, була б дльа него страта, бо робітники (шчо за поганиј народ!), розумієсьа, не схочуть взяти жејі на себе.“ Д. Сендрзон не знаје, кільки платить дітьам, але оттак шчось 4 чи 5 шільінгів на тиждень... Праця хлопців така, шчо јіх сили в загалі (generally, розумієсьа, „по-осібно“ — не всігди) до нејі відповідні, значить, не було б зиску дльа вирівнанья страти, коли б наньати сильнішчих мужчин, або бодај — скористало б сьа дуже мало, тільки тогди, коли залізьє надто тьажке (ст. 232 і д.; 2. вид., ст. 259).

В тім самім розділі ликазује Маркс історично, јак робучиј день продовжувавсьа шчо раз то більше при новішчім способі продуковања, аж доки вконець не дішшов до тої крайности, котру ограничило праводавство фабричне. Змаганье капіталістів, шчо б вибороти довшиј робучиј час, висказано виразно 1770 р. в книжці „essay on trade and commerce“. „Робітники ніколи не повинни вважатисьа незалежними від своїх панів“... „У нас доти не буде добра, доки наші промислові робітники не пријмутьсьа б день робити за ту саму плату, за котру роблять тільки 4 дни.“ Шчо б вменчити податки на бідних, піднести промисл і вменчити робучу плату, радить автор тої книжки виставити „ідеальниј робучиј дім“, шчо мав би бути „домом постраху“ з — 12 годинами робучого часу! 36 літ опісьальа, — додаје Маркс, — коли парламент англійськїј вменшив працьу дітеј від 13—18 літ віку, в четвераких фабриках на цілих 12 годин деннојі праці, бачилосьа, шчо настав судниј день дльа англійського промислу. Аж від тої зміни в праводавстві почали капіталісти кричати про „свободу праці“, під котроју розумієсьа використання і беспомічність робітників. Хто хоче, може прочитати собі у Маркса на многих місцьах історіју боротьби капіталістів супротів фабричних прав. Іс цего обзору виходить просто ось шчо: Доки сила капіталу була за слаба, шчо б зломити супротивленье робітників, а капіталісти могли ухвалювати права на јіх пригнетенье, доти всі вони видавали себе за опікунів робучого луду; але від коли капітал одержав перевагу, і може вже ј без помочи права робити робітників — невольниками, між тим, коли з другого боку держава зачинаје зараджувати тому горју, — від тогди кричать капіталісти про „свободу праці“. Це ті самі намоги, такі самі луде, ті самі інтереси, шчо колись „опікувалисьа“ бідними, а тепер добивајутьсьа јіх „свободи“. Ціль у обох однака, — тільки средства міняјутьсьа пісьльа різних обстаин. (Дальше буде.)

ПРИРОДА А ЦЕРКОВ.

(Іс повісти Еміля Золя „Провина аббата Муре“ (La faute de l'abbé Mouret).

Повість п. н. „Провина аббата Муре“ становить п'яту частъ знаменитого твору Еміля Золя „Ругон-Маккари, історія натуральна і суспільна одної родини за часів другого цісарства.“ Автор задумав у тім огромнім ділі змалювати в широких картинах історію суспільности французскої за часів Наполеона III. Вже в „Друзі“ 1877 р. було сказано, по поводу його повісти „L'Assomoir“, коротко про завданье, яке поставив собі автор і про характер його писем. В п'ятій часті „Ругон-Маккари“, с котрої подаємо оце невеличкий виїмок, автор задумав показати, як повстають такі сьліпі поборники ультрамонства, що з давна ї доси каламутять супокій Франції. Він показує, що безженність (целібат) це најголовніший спосіб, котрим власть церковна убиває в чоловіці всі льуцькі чуття і страсти, робить його бездушною машиною, готовою кождої хвилі сповняти всякі розкази начальства в тій думці, що сповняє волю божу. Але заким чоловік діjde до тої ступени отупіння, заким серце його відучитьсѣ бити по льуцьки а кров перестане бути льуцькою кров'ю, — кількож то внутрішної муки мусить нещасливий приймати, — яков страшний смертев мусить в нім умирати живий, правдивий, природний чоловік!... Картину тої внутрішної боротьби списав Золя с таким майстерством і с такою правдою, як ніхто перед ним. Ми подаємо з неї одну сцену.

Аббат Муре, молодий свѣяшченник у біднім, гірським селі Арто, случајно через свого стрика, доктора Паскаля, познакомивсѣ з завідательом якихось великих дібр у сусідстві, старим безбожником, Жанбернатом. Jego донька Альбіна полюбила молодого аббата, а коли по случаю недуги доктор Паскаль ніби дльа ліпшого старунку, завіз аббата Муре до дому її батька, то і в молодім свѣяшченнику заграла кров. Але монах Арканжіа, сельський учитель і помічник аббата, видобув його відтам. В души аббата починаєсѣ страшна боротьба. Наука моральна говорить йому, що він страшно згрішив, а природа повстає протів того, допоминаєсѣ льубови. Аббат цілими дньами сидить в церкві, молитьсѣ і мучитьсѣ сам в собі. Одного разу застає його так Альбіна і кличе го, що б утікав з нею. Але він прогонює її страшно кленучи, і остаєсѣ сам.

Мертва тиша залягла церков. Тільки дощ чим раз дужче цьупотів о її дах. Посеред тиші гнів патера щез, — йому стало лекше на души. Він припав на коліна перед расп'ятєм, з мокрим від сльіз лицьом, с плачем, що потрјасав його плечима. Горјача молитва подьаки вирваласѣ з його груди. — О, дякую тобі, господи, за твою поміч! Без твого поратунку ја би знов послушав голосу тіла і вернувсѣ б до гріха. Твоја доброта охоронила мене, мов сталава збруја; твоја доброта стала дльа мене ружьем, внутрішню опору, що не дала ми послабнути. О господи! ти був при мні, ти говорив з мене, бо ја не чув у собі льуцької несъмїлости, а најшов силу розірвати всі пута свого серця; ја б одним подувом знищив усіх твоїх ворогів! І ось моє закервавлене серце; воно тепер уже нічиє тільки твоє. Дльа тебе ја відорвав його від сьвіта. Але не думај, господи, що ја горджуся тою побідою, ја знају, що ја без тебе — нічо. Ја видаюся в порох перед тобою!...

Він сів на східцях вівтаря, не находячи більше слів. Ласка божя наповнила його серце нескислою розкошю. Він заглиблювався в самі собі, шукав Христа в собі, в св'ятині любови, що все стояла готова на його прийняття. І Христос був з ним, — він чув його присутність; йому стало так любо, солодко... І ось він зачав з Христом душевну бесіду, під час котрої уносився з землі, говорючи з богом. Він роздумував над словами „Наслідовання Христа“: „велика штука вміти бесідувати з Христом і велика річ знати, як утримати го при собі.“

Сим разом патер хотів як найдовше вдержати го. Шеста година вибила в німії церкві, а він все ще прислухувався його словам посеред тишини природи. Аббат Муре до всього признавався перед Христом, як перед богом, що зступив до нього, що б усе вислухати. Він признавався, що все ще любить Альбіну і чудувався, як міг жеї зганьбити і вигнати зовсім рівнодушно; се було для нього дивом і він усміхався ясним усміхом, немов се він бачив лицарський поступок чужого чоловіка. І Христос відповів йому, що наїго то не дивує, — що найсвятіші чоловіки нераз були сльпим знарядом в руках бога. Тут в душу аббата закрився сумнів: чи не показався він боїзливим, шукаючи охорони при вівтарі, коло самої муки господньої? Чи не показався він боїзливим, не сміючи сам боротися? Але Христос був ласкавий, він говорив йому, що бог раз-у-раз опікується люцьков слабостев, що той, хто терпить, йому наймиличий, і він сідає йому в головах, як приятіль. Чи се був гріх, любити Альбіну? Ні, коли тота любов піднесе його по-над тіло, коли додасть нову надію до надії на вічне життя. Затим, як же треба було жеї любити? Не говорючи ї слова, не зближуючись з нею: нехай тота чиста ніжність спливає, як запах любови небу. Ту Христос ласкаво всміхнувся і патер мало-по-малу всмілювався розказати красоту Альбіни. У неї жовте волосся, мов у ангелів. Она біла, з великими, синими очима, немов ангел променистий. Христос мовчав, не перестаючи всміхатися. Она дуже підросла і подавала тепер на царицю зі своїм круглим стаником, розкішними плечима. Ах, як би він рад обняти жеї хоть раз! Усміх Христа бліднів, як промінь сонця на заході. Тепер аббат Муре говорив уже сам. Дійсно, він зробив дуже погано, — на що було проганяти Альбіну, не сказавши їй і одного щирого слова, коли небо дозволяє любити?...

— Я люблю жеї! — крикнув він, аж по всій церкві загомоніло.

Вона привиджувалась йому, протягала до нього руки — така чаруюча, що він готов був за-для неї зломати всі свої присяги. Він обнімав жеї, цілував жеї, не зважаючи зовсім на церков. Тепер він падав перед нею на коліна, просив жеї прощення за свою жорстокість. Він говорив, що часами з нього говорить якийсь чужий голос. Хіба ж він сам сьмів би оскорбити жеї? З нього говорив чужий голос. То не міг бути він; адже ж він не сьмів без дрожи діткнутися до одного жеї волосочка. І він вигнав жеї! як опустіла тепер церков! Куди йому бічи, щоби здігнати її, завернути, обтерети жеї сльози своїми цульунками? Дошч цу-потів чим раз дужше. Тепер уся дорога певно — море болота. І він подумав собі, як она, промокла до нитки, спотикається по деберках; як промокла одежа обвисла і поприлипала до жеї тіла. Ні, ні, — то не був він; то був другий зависний голос, що бажав смерті його любови.

— О Ісусе! — скрикнув він, — зжалься на до мною, — верни ми жеї!

Але Ісус не відповідав. Муре немов нараз пробудився і страшно поблід. Він побачив, що не зумів удержати при собі Ісуса, що остався без приятеля, без опори протів зла. І замість того внутрішнього світла, що вперед розяснювало його душу, там тепер залягла птьма. Христос, покидаючи його, взяв від нього ласку свою. Аббат Муре, такий сильний від рана при небесній помочи, чувся тепер таким слабим, як дитина. І що за страшний упадок, що за прикра гореч! Боротися нужно, без хитливости і страху тогди, коли покуса стояла перед ним в живім тілі с круглим стаником, розкішними улечима; і впасти з ганьбою, коли покуса щезла, лишивши за собою лиш запах золотистого волосся! Тепер Альбіна залягла всі його мисли, розбила його силу, опанувала його церков!

— Ісусе, Ісусе! закричав остатній раз патер, — вернися, додај ми сили!

Ісус не вертав. Хвилю ще аббат Муре благав небо, піднявши до гори руки в пориві роспуки. Але відтак руки його впали безсильні. Небо було глухе, німе, — як і дльа всіх богомільних льудеј. І ось він знов присів на східцях вівтарја, розбитіј, з видноју мукою на лиці, стискаючи ліктьями боки немов на то, шчоби зменчити своє тіло. Він кулився перед нападом покуси.

— Боже мій, ти покидаєш мене, — прошептав він, — нај буде твоја воля!

Він не сказав і слова більше, важко дишучи, мов затровлена зьвірина. Від коли згрішив, то все таким способом ставався невольником ласки божојі. Вона не приходила, коли він з найбільшим жаром молив о нью; а відтак сходила неждано, коли меньш усього надіјався жејі. На перших порах він бунтувавсь, немов ошуканиј коханок, домагавсь, що б сејчас вертала до нього тота потіха, котројі цюльунок додавав му тільки сили. Відтак пісьльа пустого жалю і гніву, він побачив, що тиха покора менче го мучить, що тільки терпливість може допомочи му знести самоту. Довгими годинами він успокојувавсь ждучи пільги, котра не приходила. Дармо він здавався на бога, стелився в порошок перед ним, читав аж до переситу що најпомічнішчі молитви, — бог не јавлявся; тіло не хотіло успокојітись, молитва замирала на губах. Покуса убивала го повільно, ненастанно, — знарјади віри оден по другім випадали з його послаблх рук, — він стававсь іграшкоју страстеј, с трівогоју сам глядів на свою ганьбу, не сьміючи навіть пальцьом кивнути, шчоби обігнатись від гріху. Таке було тепер його життя. Він привик до всіх нападів гріховних. Ні оден день не минав, що б покуса не підступала д' ньому. Гріх јавлявся в тисьачних видах, входив очима, ухами, хапав го виразно за горло, підкрадався д' ньому підступно с поза плечеј, шарпав до кости його тіло. Гріх раз-у-раз стојав перед ним: Альбіна, јасна јак сонце, посеред зелени Параду. Він переставав бачити жејі лиш в ті рідкі хвилі, коли ласка божа осьліплювала його очі своїм світлом. І він ховався з својеју недугоју, немов з мерзкою слабістю. Він раз-у-раз понуро мовчав, а дома ніхто не знав, јак загутати його; тиха плебаніја бачила його муку і покору, а Теза (служниця) льутилась і за його плечима грозила небу кулаками.

Але тепер він був сам і міг мучитись без встиду. Недуга најшла на нього с такоју силоју, що він не міг піднятись зі східця вівтарја, на котріј упав. Він все ще важко дихав, не находьачи ні однојі слезинки. І думав він о своїм давнім, супокійнім житю. Ах, јакіј супокійніј був

він, з якою твердою вірою в серці, коли приїшов до Арто! Яму бачилось, що се так легко стати сьвјатим, немов дорога туди встелена самими квітами. Тогди він сьміявсь, коли му хто говорив про покус. Він жив серед гріху, не знаючи його, не лъакаючись його, певний, що в нього не попаде. Він був взірцем сьвјашченника, таким чистим, таким невинним перед богом, що бог вів його за руку, як малу дитину. Тепер невинність його пропала. Бог навіджував його рано і сејчас покидав. Покуса ставалась його щоденним хлібом. Чим далі, тим тьажше було боротись з гріхом. Ци се значило, що бог тепер більше лъубив його? Всі великі сьвјаті лишали кусники свого тіла на шпильках тернистої дороги. Він силувавсь знайти потіху в тій думці. За кождий зојк свого тіла, за кождий біль свого серця, він обіцъував собі бесконечну заплату. Він ніколи не стане супротивлятись ударам неба. Він доходив до того, що почав погорджувати своїм давним супокоем, своєю побожностю, котра го нічо не стоїла. Він силувавсь шукати роскоши в муках, заглиблятись в них, замирати посеред них. Але тоді, коли він за свою муку дякував богу, — сік зубами с тривоги, а голос збуреної крові кричав йому, що все се брехня, що єдина пожадана радість — кинутись в обняття Альбіни посеред цвітучого гаю Парадю.

Між тим він покинув мадонну (божу матір) і звернувся до Христа, і вдавав йому своє серце, щоби побороти своє тіло, бажаючи скріпити свою віру відвагою. Мадонна надто тривожила його. Він нагадував собі простактвo брата Арканжіа, котрий не молиться до мадонни, нагадував, що брат Арканжіа щось надто пильно сьлідить за ним. Він не чув сили в собі діти до такого простактва і попросту покинув мадонну, поховав її образи і занедбував її вівтар. Але вона все жила в його серці, як та лъубов, до котрої не хочесь признати. Його страшно тривожило то, що гріх нераз при її помочи наводив на нього покус. Коли в хвилі запалу він моливсь до неї, перед ним все ставала Альбіна в білій опоні, з голубою лентою коло појаса, з золотими рожами на голих ніжках. Тоді з надлъуцкою натугою він виганъав жєнщину з релігії, і шукав потіхи в Христі, — але ї його тиха добрість часами разила го. Яму хотілось бога зависного, жорстокого, беспощадного, біблійного бога, окруженого громами і сходьачого лиш за тим, щоби покарати дрожачий сьвіт. Не стало ні сьвјатих, ні ангелів, ні мадонни; був тільки один бог, всесильний пан, требуючий, щоб усі молитви, всі поступи, всі мисли були лиш для нього одного. Терпіти, вмерти — ті слова раз-на-раз гомоніли в його ухах, як највища лъуцка мудрість; він силувавсь приспати своє горе, приймаючи всі невинности, муки, всьаку боротьбу в надії на щасливу смерть, що замість марних роскошей земських принесе му вічні.

Але помимоволі йому нагадувалась Альбіна і мимоволі серце билось в його груди. Коли зажмури́в очі, то огнистими чертами рисувався перед ним пречудний образ Альбіни. Коли він силувався відогнати його, — образ ставав ще јасніший, звав його до себе, — і хрип роспуки роздавався з груди патера. Значить, бог зовсім покидав його, коли для нього не стало вже охорони?... І помимо натуги його волі, гріх усе оживав, розјаснювався невмолним сьвітом. Він пригадував кожду стеблинку, яка де-коли висіла на одежі Альбіни; він бачив тот репјашок, що пристав до її волось, о котрий він раз уколів собі губи. Яму пригадався навіть троха по-різкий запах столоченої трави; йому причувались далекі голоси, однастајний свист јакогось птаха, глибока тиша, відтак зітхненъе, що

пролітало понад деревами. Чому небо не вбило його громом тамі! на місці? Він менче б терпів. Він льубувавсья своєю ганьбою, роскошував в ній, мов викльати. Гнів приймав його, коли прислухавсья мерзенним словам, шчо говорив при ногах Альбіни. Они ї доси гомоніли в його ухах і винили го перед господом. І так, він признав женщину панею над собою. Він віддававсья їй, як невольник, цьульував жеї ноги, бажав бути водою, котру вона пила, хлібом, котриї вона їла. Тепер він бачив, шчо вже не може від неї відстати. Бог дав го в руки женщині, але він буде жеї бити, — помить їй руки, ноги, шчо б го покинула. Він скаже їй, шчо збрехав, бльузнув бога. Вона прецінь невільниця, нечисте сотворіньє. Церков повинна б оголосити, шчо в неї нема душі. Від нині він буде гонити ї від себе, як пагубного зьвіря, він не дозволить їй навіть служити в себе, бо вона отроїть йому хліб і воду. Брат Арканжіа правду каже: жінок тільки бити. Тут він перемиг сам себе і підняв кулаки на Альбіну. Але кулаки розцілились, руки приязно, ласкаво погладили жеї плечі, між тим, коли уста, перед хвилею повні наруги, притискались до жеї волосьа, шепотючи слова льубови.

Аббат Муре отворив очі. Огнистиї образ Альбіни шчез. Він почув хвилеву несподівану полекшу. Він зміг заплакати. Тихі сльози оросили його лице, — він глибоко зітхнув, але не сьмів шче ворухнутись, льакаючись, шчо б покуса на ново д ньому не причепилась. Він все шче чув за собою дикий рик; але полекша в муках була така льуба, шчо він забувсья в тії льубії мертвоті. На дворі дощ перестав. Сонце заходило серед великого, червоного жару, шчо неначе порозвішував на вікнах кармазинові опони. В церкві тепер стало тепліше і всьа вона ожила в тих посльідних віддихах сонця. Патер сумно дякував богу за спочивок, котриї му зволив зіслати. Широкий, золотий стовп сьвітла перерізав усьу церков і запалив у кутах годинник, казальницю, головний вівтар. Може бути, шчо се ласка божа вертає знов до него тою сьвітлою дорогою, шчо сходить долів іс самого неба? Він почав сьлідити за пилінками, шчо літали швидко-прешвидко здовж сьвітляного стовпа, неначе пильні гонці, шчо раз-у-раз доносять вісти від сонця на земљу. Тисьачі жарущих сьвічок не могли б так осьвітити церков. Позаду великого вівтаря стелились золоті килими; по східцях плили потоки діаментів; від ліхтарів било чудне сьвітло; в кадильницях жевріло дороге каміньє; сьв'ячені знаряди јасніли, мов комети. І всьуди льавсья дощ јарких квітів, посеред прозірчастих коронок, букетів, вінків рожевих, с котрих сипались звјзди. Ніколи йому ї не снілосья таке богацтво дльа сеї вбогії церкви. Він усьміхавсья, бажав удержати всі тоті пишні річи і впорјадити јіх по свому. Він би волів, шчо б золоті килими були прибиті троха вище; йому бачилось також, шчо вази поставлені зовсім без ладу, — а квіти також не так би поуставляти. Але јака втіха, јака роскіш! Він править у церкві залитій золотом. Біскупи, князі, женщини в королівських плащах, побожний мир цьульуючи земљу, приходить до церкви, распинає шалаші в долині, где цілими тижньами при дверох, шчо б тільки мочи доступити до церкви. Усі цьульують його ноги, бо ї вони золоті і роблять чуда. В його золотій груди бјєсья золоте серце с такою чудною музикою, шчо всі неју причаровані. Тут опанувала його безмірна гордість. Він божок. Проміньє сонця підходило чим раз то вище, — великий вівтар палав, — патер був переконаний, шчо ласка божа вернулась, бо він чув в собі бесконечне вдоволенье. Дикий рик за його плечима перејшов в лагідний шепіт. Він чув на потилици дотик мјягої, шовкової лаби, немов величезний кіт гладить його.

Думки перли го далі. Ніколи сьвіт не видівсья йому яснішим. Все тепер бачилось йому легким, бо він чув в собі велику силу. Альбіна жде на нього, — він піде до неї, розумієсья. Хиба ж вона не його приїателька, не його покірна слуга, котру бог му післав, шчо б житє його не вјало в самоті? А при тім они прецінь звјазані. Альбіна зовсім справедливо домагалась, шчо б він принадлежав јіј одніј, јак она принадлежала јему; јему чудно зробилось, чому він того не покмітив відразу і не пішов з неју, јак вимагав обовјазок? Ну, але стало на тім, — він піде до неї завтра. От-так за пів годинки він добіжить до неї. Він перејде селом, а відтак півперек гороју, — се далеко ближше. Він тепер усе може, він пан, ніхто му не заборонить. Коли будуть на него зиратись, — він махне лиш рукоју, а всі поспускајуть очи. Відтак він стане жити з Альбіною. Він буде звати јејі жінкою і буде дуже щасливиј. Золото піднималось чим раз вище, льялось у нього поміж пальцями; він купавсья в золоті, забирав церковні вази дља домашнього вжитку, жив розкішно, платив слугам кусниками золотојі чаші, котру без труда розламував руками. Замісь оздіб він давав жінці золоті серцьа, золоті хрести, шчо висіли на шијі мадонни і сьвјатих. Сама церков, скоро би надбудувати јејі о один поверх, може бути дља них хатоју. Бог не прогнівисья, — адже він позваљає лубити. А в тім, шчо јему до бога? Хибаж він сам не бот з золотими ногами, котрі цульује народ, — хиба ж він не робить чудів?

Аббат Муре встав; він, так јак стариј Жанбернат, повів рукоју довкола і крикнув:

— Нема нічого, нічого, нічого! Нема бога!

По церкві немов пробігла сильна дрож. Патер, перельаканиј, поблід јак смерть і надслухував. Хто то говорив? Хто блузнив бога? Нараз шовкова лапка, шчо гладила јего потилицю, стала остра; јејі кігті здирали з нього шкіру, — кров потекла з нього. Але він все шче державсья на ногах, устојујучись протів нападу. Він боровсья с перевагоју гріха. Ци ж він не знав усејі јего хитрости? Ци не знав він, шчо гріх часто підходить шовковими лапками, шчо б відтак запустити кігті, мов ножі, в своју добичу? І лютість јего змагалась при саміј думці, шчо він, јак дитина, попавсья в западню! Ось тепер він каже, шчо нема бога; то прокльата стежка: гріх валить віру. Відтак паде ј догма. Досить було сумніву тіла, требуючого својей мерзи, шчоби розвалити все небо. Божі заповіді јего лютили, — тајни викликали насъмішку. Тут обступали другі покуси: золото, сила, вольне житє, непобориме бажанье роскоши. Ну, так! він прокльатиј: тепер нічо јего не держить, гріх може голосно в нім обзиватисья. Јак то лубо упасти в боју. Потвори, шчо іно-шчо повзали довкола нього, жерлисья тепер в јего нутрі. Він віддававсья јім зі страшноју втіхоју. Він бунтувавсья і стискав кулаки на церков. Ні, — він не вірить уже, шчо Христос — бог, не вірить в сьвјату тріццю. Він вірить тільки в себе самого, в својі мускули, в потреби свого тіла. Він жити хоче. Він хоче бути мужчиною. Ах, јак то солодко бігати на волі, бути сильним, не знати над собою лихого пана, побивати камінєм својіх ворогів, увосити в обнятьах проходьачі дівчата! Він вирвесья з могили, в котру заперли го жорстокі руки. Він розбудить своју приспану музькість. А коли музькість јего доразу розбита, то радше вмерети зі встиду!

Патер стојав серед напору привидів. Јему бачилось, шчо при тім новім блузненю церков заворушилась. Сонішній промінь, шчо жеврів на великім вівтарі, почервонів і облив різьбу немов пожаром. Огненні јазики

підповзли вище, обхватили стелю і загасли в кровавім зареві. В церкві нараз стало темно. Бачилось, що огонь сонішного промінья пробив дах, розломав стіни, поробив з усіх боків широкі виломи дльа нападу з надвору. Темниї зруб церковниї хитавсьа, ждучи якогось страшного нападу. Швидко стемнювалосьа.

Втім здалека до патера доніссьа клекіт, шум, що піднимавсьа з долини Арто. Давніще він не розумів огнистої бесіди тих піль, распечених сонцем, на котрих повзав тільки колінчастий виноград, та мізерні мігдалові дерева і старі оливки простягали своє покалічене гилье. Він проходив посеред усеї тої страсти безжурно, як чоловік недосьвіджениї; але тепер навчениї тілом, він прислухувавсьа до кожного зітхненья листків, що сьвјагли на сонци. І ось, зразу далекі сугорби, шче јасніјучі від сонішного заходу, здрігнулись і глухо задудніли, мов војсько в поході. Відтак пороскидані скали, все каміньє в долині також встало і покотилось ревуци, неначе јего перла јакась дивна сила. За ними частки червоного ґрунту, дрібні нивки, здобуті мотикою і дзубаком, потекли і розбурхалисьа, мов річки, несучи в своїїх фильах насінье, корінці, кільцьа ростин. І швидко все рушилось: виноград повзав, мов огромні хроби; нужденне збіжье, зісхла трава ставала в рјади, мов батальјони узбројені довженними піками; дерева почали бігати, простујучи свої сустави, немов борці, що приладжујутьсьа до біјки; зівјале листье зашелестіло, — на дорозі піднялисьа тумани пороху. Масса, котрої сили вбільшувалисьа шчо хвиља, напливала, мов бурја життя з огнистим жаром, уносъачи все перед собою в вихрі величезного зборишча. І ось разом зачавсьа напад. Доки око сьагне—всі поля, сугорби, каміньє, ниви, дерева, — нагрјанули на церков. Вона затрішчала під тим першим напором. Стіни попукали, гонти розпирслисьа. Але велике распјатье, хоть захиталосьа страшно, — не впало.

Настала перерва. На дворі голоси ревіли шче лютішче. Тепер патер виразно чув і льуцькі голоси. Само сельце Арто, та купа відльудків, що вирости на скалах і чіпалисьа јіх уперто, геј тој мох, — тепер і собі ж нагрјанули, мов вихор, курбельачиї живими істотами.

Арто розросталисьа в цілії ліс льудеј і заповнъали собою весь простір. Ось вони вже діјшли до самої церкви, виломали јејі двері і грозили занъати всьу церков розростајучим гильєм свого покоління. Позад них, серед густих корчів, бігли звіврі: бики силувалисьа провалити стіни своїми рогами; стада ослів, кіз, овець набігали на росхитану церков, немов живі филі; хмари хрущів і свершчків обсіли подвалини, точили јіх своїми зубами, мов пилоју. А з другого боку тиснуласъа всьа худоба јего сестри Дезіре; зі стајенного гноју розносиласъа удушлива вонъа; великі когут Олекса трубив до штурму на своїї трубі, — курки виривали дзубами каміньє з муру, крілики рили нори під самими вівтарјами; пацьук, товстиї до того, що не міг рушитисьа з місцьа, рохкотів, ждучи, що б сьвјаті ризи згоріли на попіл і що б він міг в нім покачатисьа. Проніссьа страшенниї клекіт, — зачавсьа другиї приступ. Льуде, звіврі, весь тој вир життя зальав на хвиљу церков. Самиці серед біјки плодили нових борців. Сим разом грохнуло пів стіни церковної; — стельа обвисла, рами з вікон повилітали, — густа пітьма чим раз то чорнішчими хмарами садила крізь огромні отвори до середини. Распјатье ледво держалосьа на однім цвику.

Загальниї радісниї вереск роздавсьа, коли завалиласъа стіна. Але церков усе шче стојала, не зважајучи на страшні напади ворогів. Она держалась твердо, — понура, німа, темна, чіпляјучисьа најменчих камінців

свеї підвалини. Виділось, що ті розвалині досить одного тоненького стовпка, підпираючого її розбиті дах якимось чудом рівноваги. Тоді аббат Муре побачив, що тверді рослини, котрі росли по скалах, взыались до роботи, — тоті страшні, задеревілі рослини, повзучі, мов гадьє. Мхи, ржавої барви, подібні до запаленого боляка, відразу обгризли вапно. Відтак тім'ян запустив своє корін'є поміж цегли, мов зелізне клин'є. Льавенди підпиляли свої довгі, гачковаті пальці під кожду розхитану ділину і без перестанку розхитували її ще далі. Живокість, ромен, бодаки розростались чим раз то гущче. Ба, навіть трава, та трава, що визирала своїми в'ялими стебельцями з під великих дверей, випростувалась тепер, як сталеві піки, пробила входові двері і добувшись до церкви, підважувала плити своїми дужими шчипцями. Це був безсмертний бунт, — повстаюча природа ставила баррикади з розвалених вітарів, руйнувала церков, що через довгі віки кидала надто велику тінь. Відтак разом настав кінець. Р'ябина, котрої високе галуз'є доходило вже до самої стелі крізь розбиті вікна, вірвалася до середини і своєю зеленю залила всю церкву. Она піднімалася серед церкви і росла безмірно. Її пені став такі грубі, що церква не могла обняти його і трісла, як тісний пояс. Гилі розходилися на всі боки, розносячи на собі то кусник стіни, то обломок даху. І ось дерево-велит доростає вже до самих зізд; його незлічене галуз'є, це л'юцкі сугави, ноги, руки, груди; жіноче волосі розвивається; мужеські голови визирають з кори. На самім вершку групи закоханих наповнюють воздух музикою безсмертної роскоші. Послідній вихор налетів на церкву, роздрухотав казальницю і сповідницю, котрі розсипались на порошок... Дерево життя пробило небо і вже переросло зізди.

Аббат Муре, мов скажений, сплеснув в долоні. Тепер не стало бога, не стало церкви, — тепер він свободний і ніхто не стане його в'язати!...

*

*

*

Плачут сестри ревне, плаче ї отец, мати :

Ої піду я, піду брата відшукати,

Гей брата відшукати...

Ої сходжу я, сходжу молодіі літа,

Та найду я брата і на краю світа...

Ої пішла я світом, та нічо не бачу,

Тільки л'юде бідні працюють і плачут.

З голоду чорніють, осльіпли, помовкли,

Прикривають землю, як той лист пожовклий...

І, як лист пожовклий марне пропадає,

Так за л'юд робучий світ навіть не знає...

Верніт мині брата, обоє підемо,

Усіх л'юди бідних на волю здвигнемо...

Не вернули брата, в неволю замкнули,

І руки і мову в кайдани закули...

Ој, бачу ја јего, бачу брата мого,
У глухіј темрјаві хорого, бльідого...

Ньї сьмієсь, ньї плаче, а шепче губами:
Ој, за шчо скували ви мене в кајдани?...

Ој, за то скували тебе, рідниј брате,
Шчо лубив ти бідних, хтьїв лубиј зрівнати...

Хтьїв, аби тьажкују роботу злекшити:
Всьїм рівно робити, всьїм рівно сьа вчити...

Хтьїв, аби всьїм було гаразд проживати:
Ој, за то скували тебе, рідниј брате... —

Шчо ж дьїєте мої сестрички-дывчата?
Ци миньї јти далї, ци до вас вертати?...

Ој, сестрички лубі, вже сами сходьїтсьа,
Як ја вас лубила, так і ви лубїтсьа...

За нами не плачте, а тихо згадајте:
Усьїх лубиј бідних на волю здојмајте... —

А і ви не плачте, рідниј отец, мати —
На шчо мому шчасьтью жалю завдавати?...

Адже ј ја вже брата не уздру ньїколи:
Задали јего в тьаженькіј неволи...

І мене їмили, в неволю всадили;
Усе, шчо ја мала, миньї відојмили...

Аньї шчо робити, аньї говорити,
Хїба лиш думками, словами блудити...

Тај ишче дьїчити кождују хвилину,
Доки, як мїј братчик, в муках не загину...

ВОЈНА СЛАВЈАН С ТУРКАМИ

(1875—78 р. р.)

I.

ПОВСТАНЬНЯ У ГЕРЦЕГОВИНІ.

Војна Россїї с Турешчиною скінчилась. Та ј не тільки скінчилась, а шче думајуть, буцїм Россїја і Турешчина стали такими друзьаками, шчо, коли теје, так заразом будуть војувати з Аглічанами. Хај і так! Дльа нас все одно, чи справді тепер Россїја і Турешчина друзьаки, чи ні. Дїло тільки в тїм, шчо војна Славјан с Турками, почавшись в половині 1875 р. герцеговинським повстаньням, вже скінчилась і ми можемо гльанути, як це дїло почалось, ішло і на скільки потрібна була як сама војна так і способи, котрими вона велась. Правда, шче не стихла луна від гармат, шче не по-стало нїякого нового упорядкуваньня в землях, добутих від Турок і ми

можемо забігати вперед; може од незамовкших ще стогнанів пострілених та порубаних, умираючих від голоду, плачу сиріт — ми не будемо доволі всесторонні. Зате ж вся робота посьлідних років стоїть у нас ясно перед очима, і ми, коли ї будем нападати на яку частину роботи, то вже запевне од того, шчо вона дає себе в знаки. З роками ујава воїни ослабне: ми будемо тільки лічить убитих і умерших від голоду, але шчот нічого не буде нам говорити — будуть одні із первих безязикі і багато треба серця чоловікові, шчо б почути, шчо вони говорять. Ми не будемо могли ујавити, шчо терпить тепер кожний, замішаний так або інак, се діло воїни. Діла наших днів так не тультаться до теперішного розумінья чоловіка, шчо нам неперемінно треба про них тепер же говорити, шчо б скільки мога јасніще ујавити собі нещастье наших братів на півдні і сході.

У всякім разі будемо старатись јак можна бути всесторінніші.

В самому кінці XV. віка всі славјанські землі балканського полуострова до рѣшти підпали Туркам. С того часу та аж до сьогоднішнього дня не пропадає думка вигнати Турків з Европи; часом вона буває сильнішча, часом слабне, але ніколи не вгасає. Нераз європейські царства брались за це діло; дља декотрих воно було најглавнішчоју метоју життя, але завше лучалось доси, шчо з великої тучі падав малиј дощ. До самого початку цього (XIX.) віка Цісарщина неперестанно водила воїни с Турещиноју, поки була надія, шчо з Сербами та Болгарами і по тім боці Сави і Дунаја можна буде так зробити, јак с тими, шчо оселились на цім боці. Дља Цісарщини це був інтерес держави. Льудовик XIV. теж було думав прогнати Турків з Европи, але це було більш потрібностеју слави јого самого. Јому казали, шчо Турещина розвальуеться сама: варто тільки піти та раз штовхнути ногоју, шчо б вона зовсім кінчила своје життя. Россія ж, котріј ближче всего, по рідні з Славјанами, було б војувати с Турещиноју за јіхню волю — пријшлось виступити с такоју метоју тільки на цих днях, в 1877 р., коли освободившася кілька часу від Турків частина Сербів — Сербія і Черногора, підпливали кровју в нерівній војні. До 1877 р. Россіі хоча ї приходилось часто војувати с Турещиноју, але тільки один Петро В. згадував про Славјан балканських, і хтів з јіх помічу војувати в Турещині.¹⁾ Раньш і пісьља јого дља руських царів балканські Славјане були мало не пјате колесо в возі, хоча ї јак і самі балканські Славјане, так і ближчі јіх сусіди Малороси, неперестанно нагадували московським царјам про Турків і просили јіх помочи у војні з ними. Але московським царјам не було ніјакого діла до балканських Славјан. Јуріј Кришанич, Хорват пријшовшиј до Алексія Михайловича з думкою обједнанья всіх Славјан, був послат в Сібір. В нову добу з льудьми, проповідувавшими рівенство ї братство всіх Славјан, вже петербурські царі обходились не ласкавішче: Шевченко, М. Костомаров і Куліш, јак зачинателі кирило-методіјівського братства, за одне тільки бажанья, шчо б „потекли в одно море славјанські ріки“, јак казав Шевченко, були послані те ж мало не в Сібір. Тарас таки јеї попробував. Царь Микола, хтівшиј саме небо замінити салдатскоју шинелеју, не тільки не думав помагати балканським Славјанам висвободитись с під турецького

¹⁾ Хочаї в тоїже час своїх Славјан: козаків донських та запорозьких, виганьяв своїм мордованьям в Турещину, бо „сія сарань ничѣмъ, кромѣ жестокости, не можетъ быть унята“.

панства, а ще піддержував самого турецького султана і боронив його від Єгипетського паші, котрі було забунтував. Визвільатись від Турок приходилось балканським Слав'янам самим. На Цісаршчину і Росію надіятись нічого було: вже с початку цього (XIX.) віку Цісарщина махнула рукою на Сербів, а Росія за час своїх воєн в Болгарії не тільки не тамувала болгарам здобути собі волю, а ще віднімала од них оружжя, котре попереду сама їм роздала — не давала, значить, навіть самим здобувати собі волю — помагала Туркам їх душити.¹⁾

Сербія тільки за час першого свого повстання — в 1809 р. — думала було підізнати всіх Сербів, що під Турками, і вигнати їх із свеї землі. Воєна в 1809 р. дла повстанців кінчилась хоч не з великим нещастєм, але думка Карадюрдя: підняти всіх Сербів — не вдалась. В 1813 році саме повстання було порушене.

Друге повстання на часі з Мілошем Обреновичем і все панування його мало зовсім другий характер. Мілош не тільки не вів народа вперед, а ще здержував його. Він тільки настільки робив дла народа, наскільки йому самому було лучче. С цього ж часу починає псуватись характер Сербів у княжестві і думка про свободу всіх Сербів, здавалось, зовсім пропала.

Все-європеїський рух 1848 р. викликав нові думки та бажання і в Сербів. Думка об'єднання всіх Сербів була в головах декотрих Сербів і в той час, коли Мацціні з товариством працював на об'єднанні Італії. Сербам здавалось, що їх діло об'єднання Сербів і всіх Слав'ян повинно бути раніш від італіянського і німецького. Але в той час, як Італійці лили свою кров і гинули в тюрмах за свою працю, — Серби тільки думали. Від цього, і від других обставин Італія об'єдналась, Німеччина — теж... Просвіта в княжестві Сербії росширилась, і стало більш людей передражнюючих форми життя західної Європи, а разом з освітою і думка об'єднання Сербів (від приміру Італійців, а затим і Німців) најшла своїх слугів. Збірки пісень і других народних творів всього сербського народа ще більш піддували цю думку. Сербія, як земля вільна від Турок, маючи оружжя і свою управу, сусідня з братами у Боснії Герцеговині, повинна була стати сербським Піємонт. Ніхто з Сербів в цьому не сумнівався. Сербія готовилась і тільки ждала випадку, що б розпочати воєну. Вірний товариш її у цьому ділі — Чорногора — був завше на поготові.

Чорна Гора лічить себе одвіку вільною, але це не зовсім вірно. Турки најшли були її сюди і до кінця минувшого віку Чорна Гора була также вільна, як і сусідні з нею альбанські племена: податі султанові ніколи не платили. Державного упорядкування до 30-х. р. нашого віку Чорна Гора маже не мала ніякого. Засібні племена завше воруговали між собою, бились і між собою і с Сербами в Герцеговині так саме, як і с Турками. Пісні Герцеговинців і Чорногорів од початку цього віку показують, що Серби в Герцеговині жили с Турками в більшому приязнелстві, ніж с Чорногорами. Державне упорядкування між Чорногорами зробив метрополіт Петро II. Це був чоловік дуже мудрий і хитрий; він постановив собі метою зв'язати Чорногорські племена в одно і заставити себе слухати. Таку мету він ставив вище всього і дла неї дарував

¹⁾ Охочий с цим пізнатись најде це у історії Болгар чеського ученого Ліречка.

вини. Що б заставити слухати себе котре непокіjne плем'я, Петро нацьковував на нього другі, підкуповував племенську старшину. Чорногорці і не огляділись, як уже були вбраті в шори. Робота в середині держави одньала у Петра весь час і йому приїшлося поступитися де-котрими шматками чорногорської землі Туркам, де-котрі він сам продав Цісарщині, що б було чим підкуповувати старшину.

Починаючи с цього часу Чорна Гора об тім тільки і старається, що б поширити свої границі, забрати під свою управу сербські племена, котрі живуть в Герцеговині вздовж її кордону на півночі і сході. Найбільш д'я цього зробив кн'язь Данило. За його добу Чорна Гора мало не в два рази зробилась більша. За цею ж метою гониться і теперішній кн'язь Микола.

Д'я яснiшчої уяви відносин між Чорною Горою і Герцеговиною треба сказати, що Чорна Гора — держава з управою самою самовільною. Кн'язь робить все, що йому хочеться. Податі чорногорські поруч з сербськими і с тею землею, яку має Чорна Гора, дуже великі. Ще більшими вони показуються від того, що уряд нічого не тратить на громадсько-державне хаз'яйство. Дороги такі, що не Чорногорцєві по них ходити не можна, школ мало, помочі у господаруваньн'у: д'я пропуску води по ретських і других долинах і т. д. — не має. Правда, що від чорногорського уряду і бажати особитої помочи д'я народа не можна. Але діло в тім, що кн'язь а заним весь уряд складає з себе старосвітську простоту і починає заводити в Чорногорі родове панство. Найлучшим доказом чорногорської „цивілізації“ може послужити інститут д'я дівчат, в котрії приймаються тільки діти „благородних“ батьків. Поєдинчих л'удеї дуже багатих у Чорногорі не має ще, але бути їм нічого не заборон'яє. Та, правду казати, і тепер там је л'уде і бідні, котрі цілий рік живуть на одній картоплі, і то ще даї боже, — а је в тисячний раз багатші від них, — нема тільки таких грошовитих л'удеї, які је у нас, а д'я Чорногорів свої „капіталісти“ је.

Цих кілька слів про Чорну Гору здається доволі, що б бачити, якою дорогою їде ц'яа держава. і чи можуть бажати герцеговинські племена, пограничні с Чорногорою, з'єднатись з нею, коли вони не платять ніяких податків і не знають над собою ніякого начальства опріч вибірного — свого.

С часу послiдньої війни Чорногорців с Турками, і повстанн'я де-яких герцеговинських племен (59 р.) під началом Луки Вукаловича, всі пограничні с Чорногорою племена герцеговинські (Зубчана, Бан'янці, Дробн'яки, Језера, Кучі і др.) не платять Туркам ніякої податі. Декотрі з них, от як Кучі, і не платили ніколи. Всьу управу вони мають свою. Кого хочуть вибирають за воїводу, скидають, оббирають другого, не питаючи турецького уряду, ні баш. Турецький уряд навіть старається їм всьаким способом угодити, аби тільки вони не бунтовались. Так напр. Требінський баша збудував Зубчанам два вітр'яки, бо їм ніде було молоти — і це на гроші турецького уряду. Турецького в згаданих племенах, то тільки і је, що вони носять ім'я турецьких підданників і держать сторожу (пандурів), що б свавільні Чорногорці не робили яких збитків в краї.

Споручивши обставини життя цих племен с чорногорськими порядками, кожному видно, що Герцеговинці не повинні б бажати стати чорногорськими підданими. В декотрих племенах такої думки ї не ма, але Чорногора приймала свої міри, що б викорчувати таке вільнодумство з голов Герцеговинців.—Не глядаючи на вільність виборів старших, в пограничних герцеговинських племенах цього ніколи не буває. Звичаєм увійшло у Герцеговинців вибирати собі воїводу непереміно з семі умершого. Вільність вибору обичаєм допускається тільки така: можна вибрати котрого з синів, або брата, чи якого другого родича. Чорногорські князі цим користуються і воїводи Герцеговинські завше бувають приятелями (на ділі слугами) чорногорського князя. Меншу старшину чорногорський князь старається постановити теж прихильну до себе. Гроші, медалі і такі другі подарунки найлучче цьому помагають. Остальний народ, привикши завше чути, що Чорногорці „су од віка вільні“, не міркуючи довго, їдуть за свею старшиною. Цьому багато помагає ще і те, що Герцеговинські племена, увійшовши в границі Чорної Гори від 59 р. не платять ніяких податей і задержують тіж вільності, які мали під Турками. Прости ї люд думає, що так діло їтиме і завше ї не боїться стати підданим чорногорського князя.

Такеж проголошувannya себе між сусідами в Турешчині робить і Сербія через своїх „шпіунів“, котрі ходять по Боснії, старій Сербії і розскажують льудови тамошньому, як то добре жити під урядом сербським.

Само по собі упорядкування сербської держави мало чим різниться від упорядкування західних держав. Скупщина (рада державна) збирається кожний рік і розбирає всі державні діла. Тільки сербський „устав“ (конституція) написаний так, що скупщина, коли не захоче князь і міністри, не може нічого ввести нового, або одмінити старого. Мало того: „устав“ помагає міністрам зробити скупщину таку, що вона не зможе нічого перечити міністрам. Так прим. було в скупщині 1877 р. До цього ми ще вернемся. Діло не в тім. Главне то, що народ в князестві Сербії с кожним роком біднішає, школи і т. д. не помагають народу в виховуванні честності і льуцькості — це најясніше показує, що упорядкування сербського князества не постигає свеї мети.

Яким же способом ці дві сербські держави: Сербія і Чорна Гора надіються визволити своїх братів від Турок і яке міркують дати їм упорядкування? Запевне, цеє питання саме најглавніше в ділі руху кожного народа, але ні Сербія ні Чорна Гора ні одним словом не оповістили своїх намірів — і тим самим дали право думати, що вони хочуть побити Турешчину простою силою — (так воно пісьля і виїавилось) і визволеному льудові навязати своє упорядкування.

Так готовились два князества почати при першому випадку воїну за свободу всіх Сербів. Випадок цеї і лучився.

Починаючи с 50-их. рр. нашого віку, життя Славян в Турешчині сильно погіршало. Турки почали переїмати з Заходу деякі форми упорядкування і заводити їх у себе. Попереду село само собі вибирало попа і учителя, суд чинили самі громадяне — тепер Турки цього не допускали, бо переняли з Заходу канцильарські звичаї і побачили, що таким способом можна лучче грабити льудей.

Опріч всьаких других способів грабити народ — способів, котрих не цураються добродії по всіх землях, де је державне упорядкування — самі податі народа не малі, а ще гірш допікає їм збирання їх. — Ось як про них писали Босняки в своїй жалобі султанові 1859 р.

Раја повинна платити і султанові і панам, на землі котрих вона сидить.

I. Податі султанові ось які:

1) Порез, котру платить кожний хазяїн, маючи свою землю; в середню руку вона рівна 90 грошам¹⁾ (36 франк), але зборщики беруть жеї не тільки с тих, хто має землю, а і с тих, хто її не має, і беруть далеко більш ніж 90 гр.

2) Воїнина = рекрутчина, в розкладці на хати, на котру приїдеться платити 90 на яку (100, а то і 1000 грошів).

3) Казанія по одному дукатові на казан, хто жене горілку зі слив або винограду (коміне).

4) Камріја по 10 грошів с кожною хати.

5) Жировина, за право пасти свинеї у лісі; од кожною свині по 1 грошові і 7 пар (пара = $\frac{1}{2}$ сантим). Пописі свиньям нема, — так збірщики беруть, кільки сами знають.

6) Крмаріна по 5 грошів від кнура; а шчо б не морочитись, так з одної хати беруть за одного, не питаючи, чи је у хазяїна яка свинья, чи ні.

7) Дьумрук, непрјама подать — на все ввізне із за кордону.

8) Десьятина, з усього шчо вродить на полі і в кошарі.

Всі ції податі віддаються на откуп грекам, армјанам, або таким другим жидам іс своїх-же Сербів. Вони „десьятину“ не беруть натуру, а заставляють платити за неї грішми і назначають ціну, яку їм самим захочеться. Від того ця десьятина частішч усього зрівняється с пјатиною, або і третиною.

II. Податі панам такі:

1) Третьина. Кожен кмет (шчо сидить на землі пана-аги) повинен давати третью скибу, але пани не дивляться на урожаї, а навмани показують стільки то і стільки собі принести. Часом ця подать виїде в осьмину, а часом і в половину всього урожаю.

2) Половина с трави і огороднини. А як ніякому азі не потрібно стільки огороднини, скільки б йому нанесли, то він приказує платити цю подать грішми, по ціні яку наложити хочуть чоловікови і ніде її продати і за четвертину теї ціни.

3) Панщина. Аги заставляють Сербів робити на них, скільки їм хочеться. Це заведено протів законів як турецького уряду, так і проти самого характеру Турок.

Босна, шче за добу сербського царства, до приходу Турок у Европу, був најгіршиј крај на простиї люд. Кріпацтво сербського царства і самовольа панів були найбільші у Босні, котра час була під сербськими царями, час під венгерським королем. Турки, зјавившись на балканському полуострові і знищивши сербське панство, разом з ним одмінити і кре-

¹⁾ Гріш близиться 20 сент., або 10 креј.

пацтво. Це не було од вільнодумства Турок, а від того, шчо вони не знали ціни землі, бо сами не були хліборобами. Турецька орда, звојувавши балканські полудостров, поділила між собою не землю а людє. Людям вони дали повну волю робити як самі хочуть, землю всю віддали їм, тільки потребували од народа десятину урожаю.

Ще в кінці XVIII. віку ця десятина зовсім не була тяжка для народа. Спахија, пан турецький, ніколи не ходив по токах і не заглядав, скільки хто зібрав с поля, а брав стільки, скільки йому давали. До тогож, десятина бралась тільки с хлібів, котрі жались серпом. Шчо косилось, с того не брали нічого — замість усього цього була главниця, по два араши (80 сант.) с кожною хати. Иноді спахија договорювавсья зі своїми людьми і вони йому десятину платити не натурою, а грішми по 10 грошів с кожного господаря. Султанові плативсья тільки харач і порез і обидві податі ніколи не сягали до 10 грошів.

Так, кажу, було ще в кінці XVIII. віку і то тільки по всіх сербських землях, опріч Босни. В посьлідній все старе панство сербське потурчилось і задержало за собою дещо с тих прав, котрі мали в старовину: земля zostалась за ними, хоча і людям на ній Турки дали волю: вони могли кинути свого агу і їти на друге місце. Цього не можна було робити за добу сербського царства, коли весь простиї люд був крєпаками і наслідною собственностію пана.

Починаючи с початку XIX. віку, коли настали великі бунти в Турешчині, життє Сербів для одних начеб то получчало, бо вони стали вільні від Турок, а другій частині воно погіршало. Передражнюваньня західної цивілізації Турками зробило життє простого льуду, як і скрізь, ще гіршим.

Шчот податів, виписати нами з жалоби Босняків, не так великий по других краях сербських в Турешчині, але, в решті с тим не багато і меншиї. У всьакім разі можна бачити с цього, яке тяжке життє Сербів в Турешчині, і коли вони не піднялись на Турок, так тільки від того, шчо у них забута всьака думка, всьакій почин діла. Воно тільки з сторони здаєтьсья, шчо піднятись протів урјаду, маючого завше готове воїсько, легко. На діліж завше виходить так, шчо якеб не погане було життє льуду, а він все думає, шчо од повстаньня буде все гірш. Народ повстає тільки тоді, як його життє з разу переходить з доброго в погане, або як має тверду думку, шчо повстаньня неперемінно доведе його до луччого життє. Ні першого ні другого у балканських Славян не могло бути. Життє їх погіршало не зразу, а по трохи, — і то завше так, шчо гіршало пісьля невдачного повстаньня, і само собою одбивало думку про друге повстаньня. Сербія за довгий час свого вільного життє ще ні разу не подала права думати, шчо рух в Турешчині најде собі підмогу в ній. А завше случалось на виворіт. За час руху в Босні в 30-х р. Мілош, сербський князь, не тільки не покориствувавсья цим, шчоб помогти Сербам Босняками, а ще поміг султанові. В частих воїнах Черної Горі з турецьким султаном Сербія ніколи не подала помочі. Запевне народові, котрий думає, шчо сильнішого царя як султан нема і у світі, не може приїти думка піднятись проті нього. В Герцєговині, в тих краях, котрі блищчі до Черної Горі, як ми бачили, не може бути великої охоти підніматьсья на султана, в далеких же краях вплив чорногорського князя не великий і дуже мало надії, шчоб Чорна Гора могла їх освободити од Турок.

Так стојало діло Сербів в Турешчині.

Зовсім неважний випадок кинув гискру і запалив ту војну, котра тільки шчо скінчилась.

Не так далеко на північ від чорногорської границі живе в Герцеговині племја Невесінці. Воно немаје ніяких вольностей і платить Туркам всі ті податі, котрі платять і другі султанові підданники. Земља, на котрій живе це племја, дуже плодуча і добра до хліборобства; таких долин, як Невесінська, у Герцеговині дуже мало. Але не глядячи на це, в 1874 р. там лучивсья неврожај. Откупщики десџатини, знајучи це, не јавились туди в осени, коли треба було збирати хліб і глянути оком, хоч дља виду, на врожај.¹⁾ Невесінці зібрали хліба і без них. Зімоју, вже в початку 75 р., пријшли откупщики і потребували такојі десџатини від народа, шчо як би јіјі віддати, то самим нічогоісінько не зостанетьсья. Невесінці не захтіли јіјі дати, а давали таку, јака справді припадала. Откупщики, опросивши башу, насилали на Невесінців заптіјів (турецькі жандарми), котрим наказано було грабити народ. Невесінці покидали свої статки і порозбігались: хто в Чорну Гору, хто в Далмаціју. Про такі бесчинства Турок заговорили скрізь. Літом Цісар пројіздив по Далмаціјі і Невесінці просили јего заступитьсья за них перед султаном. Туркам все це не дуже подобалось і Дервіш-баша требінський нарядив комісіју, розібрати жалоби Невесінців. В цій комісіјі був депутат і од Чорнојі Гори.

Поки комісіја розбирала діло Невесінців, Чорногора готовила все потрібне дља повстанья. Чорногорський кнџазь не подавав ніякого виду, шчо він хоче повстанья, і коли јему Невесінці жалілись на своје життя, він рајав јім пождати років з два і він тоді почне војувати с Турешчиною. Між тім тесть кнџазя Петро Вукотич підбивав Невесінців взятись за зброју.

Комісіја скінчила своју роботу. Невесінці могли вернутьсья до дому, і там жити як і перш. Але тільки шчо вони вернулись на своје пожарище, як почали сваритьсья с Турками, шчо жили в Невесінї, і побились. Микола послав туди Пеко Павловича, свого далекого родича, командира Чевського племені, наче б то мирити јих, а на ділі, шчо б він, як стариј гајдамака, упорядкував Невесінців і почав битись с Турками на вспражки. Не успіли Невесінці обернутись з своїми Турками, як вже Баньанці, Піва, Дробняки, Гатчане і т. д. взьались за оружје.

Перша сварка між Турками і Невесінцями була в початку Јулья, а в кінці цього ж таки місяця пограничні с Чорногороју герцеговинські племена були вже у віјні с Турками як слід.

Герцеговинські племена, піднявшись на Турок, були такі:

Невесінці, з војіводоју попом Раданом, командирами: Радовичем і Драго Обреновичом; Гатчане з војіводоју попом Богданом Зімонічем і командиром Главатим; Півјане з Лазорем Сочицеју і Вуле Хаджічем; до Півјан же були за одно Дробняки і Језера, кожного с цих племен половина вже була під чорногорським кнџазем, друга шче в Герцеговині; Баньане з војіводоју Максимом Бачевичем; Зубчане — ці не мали в час початку повстанья свого војводи, так Чорногора послала јім за војводу попа Мінју.

(Дальше буде.)

¹⁾ Обичај такий, шчо хліба с полеј не можна збирати до того часу, поки не пријдуть откупщики і не поцінують јого.

ХРОНІКА.

I.

(Життє і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції. „Правда“, часть літературно-наукова. Рочник XI., том I. Під редакцією Володимира Барвінського. „Микола Джеря, повість Івана Нечуя“ і „Про побит мужиків у Франції, написав після французьких жерел М. Д. Ковшевич“.)

Життє селяського льуду, се предмет посьльідними льїтами так часто обробльованиї, так звичаїниї в устах кожного, в устах тьамушчих і нетьамушчих, совістних і несовістних, поступовців і назадників, — шчо на всьакиї спосіб цыкава річ, чому і в яких цыльях так богато про нього говоритьсьа. Таї то не тому цыкава річ, шчоб, на примір, мало хто знав тоту причину, або тому, шчо б тьажко було жеїї најти. Зовсьім ньї! Наїти причину сьу дуже легко, — треба лиш погльанути јасними, здоровими очима кругом себе і на добутки та напрјамки теперішної науки, — а всьа таїна, мов на долони. Та тут то іменно ј сук! Саме тим цыкава, таї то спеціально дльа нас, причина говорінки про мужиче життє, шчо јасниї, здоровиї погльад на сучасне життє і сучасну науку в нас рідшиї білого крука, шчо, значить, і добутки тоїї науки доходить до нас не швидко, не повно, а то нераз і зовсьім перефальшовані. На сеї раз ја вкажу тільки одну таку пројаву, — рецензіју віденьських „метеликів“ Кістки, напечатану в „Правді“ за 1877 р., де софістичним розумованьєм попертим ньїби кількома реченьями Шефле (вирваними впрочім з великоїї книги, значить, поданими без належитоїї звјазї), опрокидајутьсьа за одним разом всьї добутки звісноїї галузи науковоїї і то при помочи довільного угрупованья згаданих брошурок, і шче довільнішчого признанья в них усеїї сути тоїї науки, хоть сього ньї сам јїх автор, ньї ньїхто другиї про них не говорив. Таке поступованье дуже вигідне і коротке, а „не відкидајучи ньїколи ј одного слова від сказаного попереду“, можна ј до віку продержатисьа „самостіјно“ і нерухомо посеред усьаких прудів нових думок і нових змагань. Впрочім в сесьім письмі ја буду мав спосібність показати шче один примір подібного поступованья з науковими висьльїдами, — і то в тії самії „Правді“, — поступованья, скажу опјать, дуже легкого і короткого, хоть не богато чести приносячого редакціїї.

Але верну до свого предмету. Јак сказано, — причина, чому посьльідними часами так богато званих і незваних заговорило про селянина, јего життє, газдованье, звичаїї і т. д., — зовсьім јасна і видна — нужда матерјальна, громадне вивлашчуванье, громадна емиграція в чужі краї, а то ј домашні, більші або менчі забуреньа та розрушки. Се всьо, правда, річи не нові, — але тогди, коли шче лицарство феодальне та кріпацтво було в повнії силі, научна, објективна омова житья мужичого була неможлива. Тільки час від часу розгаралисьа по європеїських державах широкі пожари, розливалисьа річки крови, — се піднималосьа затоптане мужицтво протів своїїх панів, дајучи знак, шчо јего нужда переходить границы льуцького терпінья. Такими кровавими—видньїютьсьа в історіїї пјатнами віјни: хлопська (Bauernkrieg) в Нїмеччинї, Фронди у Франціїї, козацькі в польськїї Речіпосполитїї, Стеньки Разина та Пугачева в Россїїї і богато других. Аж велика революція французька, оголосивши „Права чоловіка“, дала зможність, кождому свобідно і прильдно допоминатисьа свого, а XIX. вік зродив нову

науку, „наїреволюційнішчу з наук“, як каже Лянге, — статистику, котра, без пристрасти і зависти, невмолимо а правдиво виказує всі потреби життя, розсвічує всі його таїники. Аж при її помочи змогли пізнати льуде того мужика, котрого силу почули нераз уперед, — змогли пізнати його близько, в цілих масах, — і ось шчо заставило їх говорити про нього. Правда, фальшиві сантиментальні толки не заглухли від разу, але поволи мусьять уступати твердій правді научній. За наукою пішла і новішча література, описуюча мужиче життя без фальшивих, сантиментальних прикрас, а природно, просто та тим самим і велично. Нам досить вказати на такі цільні твори в тім роді, як „La faute de l'abbé Mouret“ Еміля Золя, деякі „Schwarzwälder Dorfgeschichten“ Ауербаха, найбільшу часть писань Решетникова і Левитова, на „Народні Оповідання“ Марка Вовчка та „Повісти“ Федьковича, — а всьакиї легко піїме, як богаті скарби внесло вже мужиче життя в літературу загально-європеїську. На підставі научних вислідів зачато розбирати те одностальне, темне життя робучого льуду, почато шукати глубших причин здеморалізованья та упадку личности, почато дорогої фізіологічної та патологічної аналізи доходити там, де доходила статистика дорогої рахункової. Се стало великим, глибоко-научним і високо-гуманним завданьєм новішчої школи літературної, т. зв. реалістичної.

Поміж новішчими писателями українськими, котрі належать до тої школи, найвиднішче місце займає бесперечно Д. Нечуї (Левицький), як по красоті і плавности складу, так і по силі та живости картин, вірности рисунку, та тії хватаючій за серце теплоті чуття, яка відзначає поміж російськими писателями Тургенева та Пом'яловського. Д. Нечуї належить до тих щасливих талантів, шчо швидко здобувають собі видне місце в літературі і довго на нїм остаються. Його повісти „Причепу“, „Гориславську ніч“, „Дві Московки“, „Хмари“ читала всьа Мала-Русь з великою вподобою. Не місце ту заходитися розбирати ті повісти, або характеризувати спосіб писання автора. Се в значній частині зробила вже критика. Мене ту займає тільки факт (хоть в значній частині типічний), змальований у найновішчій його повісти „Микола Джеря“, — значить, ја навіть не буду розбирати самої повісти, як літературного твору, не буду прикладав до неї мірки естетичні, а колиж і лучиться зробити деякі замітки, то більше до самого предмету селянського життя, чим до повісти.

„Микола Джеря“, се не перша проба Д. Нечуї — списувати картини з льудового життя. Кождому шче певно живо стоять перед очима і Панас Круть, рибалка, — і безсмертні баби Параска та Палажка. Але в „Миколі Джері“ автор значно розширив рамки образу, бо задумав списати життя селян українських, яке воно було перед 1861 р. (перед „волеєю“) і яке стало пісьля того. Як там критика оцінить уклад, виконення, ідею сеї повісти, — дльа мене вона — історія всього українського селянства в тоту важну епоху, — написана в однім широкім образі. Як таку ја і розгляну її.

Микола Джеря, син небогатих, панщиняних родичів з села Вербівки, пізнає бідну служницю — кріпачку, Нимидору і жениться. Але панщина доїдає йому, він часто стає протів пана і його осавулів та других слуг, і часто приходиться йому терпіти за то кари. Далі, змовившись з кількома селянами, він утікає з дому, лишаючи молоду жінку з дитиною і стару матір. Він заходить в Канівщину, на сахарні, — відтам далі, аж поки не впинився в Акерманщині в Басарабії, де в рибакх проживає цілих двацять літ, доки не даровано волю. Вернувши до дому, він не застає

ні матері ні жінки Нимидори, тільки доньку, вже за мужем, — жиє при ній і знов стоїть по давньому за громадою протів панських та попівських неправд. Ось і весь зміст повісти. Ту нема того, шчо давнїйше звали „інтригою“, запутаньєм, авантурами та пригодами, — ту всьо їде простою, шчоденною ходою. За то је ту пречудні а zarazом вірно с природи схоплені картини, як житє бурлаків у сахарнях та в Акерманських риболовлях, — је ту глубоко-потрјасаючі душу уступи, як описанье житья Нимидори в подвійній (хозяјській і панщиняній) службі, та картина нелуцького поступованья поміщика і його слугів с підданими.

Микола Джерја, один із тих сьвітлих, лицарських типів українських, з яких колись складавсьа сам цьвіт запорозького козацтва, а яких тепер, бачитьсьа, чим раз рідше стрічаємо. Як у теперішних Українців переважає неприступна мовчазливість, задума, недовірчива осторожність та пасивна покірливість там, де за мала їх сила, — так у тамтих переважала беспечна розгульність бесьїди, сьмілість у всіх поступках, та непосидьуча дьїяльність. Тај не дивож, шчо перероджуєсьа народ український, не диво, шчо важка доля згинає його сильну спину, шчо перенесла на собі тверді јарма: власних князьїв, Татар, Ляхів та кріпацтва. Воля не така колиска дльа чоловіка, як притиск та неволя. З неї виросте чоловік простиј, здоров, а неволя, то ј згорбить і скривить, — на вік окалічить. Микола Джерја, хоть крепаком родивсьа, був однако с тих лудеј, котрим цїле житє воля пахне, був с тих здорових натур, шчо скорше вломјатьсьа, а зігнути не дадутьсьа. Прехорошо описано у д. Нечуја, як та воляна, хоть нелуцькими путами звязана душа раз-у-раз рвесьа на сьвіт, стараєсьа голосно себе зајавити. Ось він приміром молотить на панщині, другиј день по своїм весьїлю. „На шчо одному чоловікови (панови) так богато хльїба?“ питає він батька. „Коли б нам, тату, хоч десьату частку оцїєјї скирти! ото ми були б шчасливі!“ Батько на дармо зацитькує таку його бесьїду. „Коли ми, тату, перемолотимо оцї скирти?“ знов спитав Микола. „А тоді, як помremo“, — сумно одказав батько. Се таке просте, а таке правдиве реченье, — воно дуже трафно цїхує безнадьїний настрїј думок у старших кріпаків і нетерпїливе шарпанье волюї луцької душі до волї. Шчо такі горјачі типи — не видумка, шчо вони були, тај то в великїм числьї в народі, сьвідчать ті огромні маси „утїкачїв“, шчо, мов повінь, заливали степи від Акерману до Дону і Азовського морја, шчо заселювали Новоросїїю. Не дивож, шчо ј Микола Джерја, швидше чи пізнїше, мусьїв опинитись між утїкачами. Він був надто палкої крови, надто правдолюбниј і сьміливиј, — він не міг стерпїти панської наруги. Пан узнав його „бунтовником“, шчо бунтує його лудеј і задумав віддати го в салдати (у „москалі“). „Москалі“, — се було грізне слово дльа українського селянина, — се значило јему тільки, шчо загуба, смерть. І зовсьїм справедливо! Хто не впав у віїні, тој вертав пїсьля московської муштри довгольтньојї зовсьїм не тим чоловіком, јаким пішов, — вертав надломаним, окаліченим морально. Тогди, коли росїїські патріјоти та патріјотеньата кричали при першїј-лїпшїј нагоді: „Народ рвесьа до оружїя, шчоби кровју ворогів змити“ і т. д. — народ ховавсьа, утїкав, з голоду та холоду гиб по болотах та бајраках, шчоб тільки не потрасти „у москалі“. Рекрутів вјазано, забивано в диби, — инакше вони розбіглибсьа перед пријомом.

Та не одна рекрутчина вигнала Миколу з дому, розлучила го з жінкою і дитиною та з матьїрју старою. Кілько то јему і другим Вербівцям, шчо враз із ним або ј пїсьля нього попокидали свої хати та пішли в

бурлаки, — кілька то їм приїшлося натерпітисьа біжки та наруги, напереносити голоду, холоду і слоти, натратити сили і здоров'я на поганого пана, заким они рішилисьа втікати! Вони знали, бідолахи, шчо ї там, на сахарнях, ци куди втечуть, доля їх не буде завидна, шчо ї там приїдесьа бідувати, але одно в них було на думці: вирватисьа з неволі, — почутисьа бодаї на якіїсь час своїми панами! Ті факти утиску селян за кріпацьких часів, котрі списав д. Нечуї в „Миколі Джері“, — не то, шчоби пересаджені, — вони, бачитьсьа мені, за блідо осьвічені, а притім кругозір у нього за тісний, т. ї. він займаєсьа тільки Джериноюї сімїєю, а мало згадує про прочу громаду, або збуває її загальниками. Д. Нечуї був би зробив велике дїло, як би був списав всесторонню, широку картину нужди народньоїї в часи крєпаччини, як би був старавсьа поїяснити психологічно всьакі проїави, шчо цьхували тоті часи (викручуваньєсьа від рекрутчини, утікацтво, убїїства та другі проступки), замість натїакати на них мимоходом.

Цїкава річ, шчо рух соціалїний, рух простого лїуду дїля поліпшенїя свого пробутку, в нашїм столїтьї охвativ маїже рівночасно всїу Европу, не зважаючи на різні ступені культури, на якіх стоїали різні народи. В тої сам час, коли з Англіїї та Нїмеччини мільїони робїтників їдуть в Америку шукати новоїї вїтчини та лїпшоїї долі, тїагне і українськїї кріпак-хлібороб в степи, покидаючи своїу родину, тїагне на непевнїї шлїях, на непевнїї заробок, шчо б тільки не гнути спину довше під панськоїу нагаїкоїу. Як в Европї тої рух побїч других, також чисто соціалїних рухів (революцїї та стачок робїтницьких) став причиноїу швидкого росширенїя мїж робїтниками соціалїзму в його розличних проїавах, атеїзму чи безрелїгїности, — так і на Вкраїні тої рух викликав нові зміни і в релїгїйних понїятїях, нові секти, — котрі однак, як се показано в попереднїм числї „Гр. Др.“, вводїать заразом многі і то дуже важнї зміни в соціалїнїм устроїу суспїльности.

Поглїаньмо ж тепер, куди зверталисьа такі „втікачі“, покинувши своїї рідні села?

Вони шче в селї роспитували про фабрики де в якіх неблизьких уїїздах, шчо б там стати на роботу. Пробиралїсьа туди ночами, шчо б не впасти в руки панам, а прибувши на фабрику ставали на роботу. Фабриканти знали вже, шчо се бурлаки і приїмали їх без пашпортів, — за се, розумїєсьа, менше платили і плїхше кормили. Звичайно на першїм мїсци не довго пробували бурлаки. Пан швидко навідавсьа, де роблїать його лїуде і посилав за ними письма по урїадах. Частенько ловили їх і відвозили назад до пана, а тогди гірка бувала їх доля, — пан катував і бив без милосердїя, на пострах усїїї громаді. Але нераз удалосьа бурлакам на фабрицїї пронїухати біду наперед і тогди вони втікали по ночі. Нераз робили лиш доти, доки не назбиралосьа в них грошеїї на дальшу дорогу, в далекі, беспечнї губернїї. Таким способом они заходили далеко, раз-у-раз лїакаючиьса погонїї. Богато, наїшовши добрі заробїтки та придбавши дешчо гроша, поселїувалїсь там і не вертались бїльше домів. Таким способом повстало багато оселї в Новоросїїї і Басарабїїї. Як жилосьа бурлакам на заводах та фабриках, їа росповїм словами самого д. Нечуїа. „Бурлаки вїїшли в казарми, довгї без кїнця. В хатах було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч. Посїдали обїдати. Кухарї насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був

такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвиня та квас, подекуди тільки плавали таргани замість мяса. Після борщу подали кашу. Каша була с тухлого пшона, а старе сало тхнуло лосом. Хліб був чорний, як свята земля."

Така картинка (а таких у д. Нечуя чимало) сама за себе говорить, — ніщо до неї докладати! Не так уже погано було жити бурлакам у Акерманщині, на риболовлях, — ту вони швидше ї дораблялися і чули себе вільнішими, бо отаман — звичайно свій чоловік, не жид ані Німець. Я не стану ту подрібно пересказувати картин Акерманського життя, котрі автор, видимо, поклав головним осередком своєї повісти. По моєму, — автор і ту більшу вагу поклав на списання картин природи, як на всестороннє і глибоке студіюм львівського життя, — значить, не виповнив усього того, що мож було від нього жадати. Але я переїду тепер до другої часті образу, — до життя українського мужика після „воли“ і до тих змін, які викликала в його обставинах та „воля“? Сесю часті обрисовував д. Нечуй досить коротко, хоті загально вірними і трафними штрихами. Богато „втікачів“, особливо с тих, що на зарібках дешчо понадбали, — вертають домів. Вертає і Микола Джеря з другими вербівцями по 20 літах бурлацького життя. Нимидора вмерла, — донька, котру він лишив у сповитку, вже заміж, — всьо перемінилося. Та не перемінилася, не остала тільки горіха кров, не загинула пріама, правдива натура Миколи. Нові порядки починаються, — і то, як звичайно — кривдами та неправдами. Кривдить селян їх давній поміщик, наділяючи їм плоху, непригідну землю; кривдить багаті голова, обкрадаючи та руйнуючи громаду; кривдять жида, кривдить піп. Протів усіх стає Микола, а за ним радо їде громада, видіаючи, що Микола для неї щирі. Жидів, що с недоливків та с фальшованя напиту збивали гроші, — виганяють, голову скидають, протів пана стають дружно і комісія повірочна (контрольна) віддає їм усі ґрунти, що їм належалися. І с попом не поладив Микола, — перестав ходити до церкви і тільки часом молитися в своїй пасіці. Життя потекло новим ладом і багато в нім неладного. Але тут автор уриває свою історію. „Пішли інші часи, пішли інші люди“, говорить він, та не договірює до кінця, що в тих нових часах доброго, а що злого; надіємся, що автор пізніше розсвітить і ті „нові порядки“ і покаже нам серед них в новім світлі український народ.

Я сказав на самім початку сєї статі, що нинішніми часами всіаки люди, тамушчі і нетамушчі, поступовці і назадники, — взялися до освічування мужичого життя. Я показав на примірі д. Нечуя, як оброблюють сї предмет тамушчі, щирі люди. Яка їх ціль? — Правда! Правда, без згляду на то, чи кому коли вона подобається. Я чув від деяких тутешніх людей, що д. Нечуй в „Миколі Джері“ хотів показати „вірну любов Українця і вірну любов Українки“, хотів, значить, вліяти на чуття. Після мене сїа думка зовсім хибна. Уступи, де описується любов, хоті не лишені највної простоти і теплоти чуття, все таки најслабші в книжці, а хотівши вліяти на чуття, тра зрушити, потрїасти, тра справити ефект, — чого іменно повість д. Нечуя не робить. Я тому ї назвав би її радше мальованою історією, — ні, мальованою хронікою, не повістев артистичнов.

Але якаж ціль тих людей, що пишуть про мужиче життя, не бачивши його, не знаючи, та ї ще при тім судіаючи його після своїх

власних ретроградних принципів? Се питання — дісна загадка! Чи в тих льудей дісно так мало глузду, шчо вірять в то, шчо пишуть? Чи в них так мало совісти, шчо з умислом трактують других неправдоју? Хто їх там знаје! Я думају однак, шчо автора другої статї в „Правді літературно-науковій 1878“ скорш усього треба почислити до першого ряду. Дісно, стаття д. Ковшевича „Про побит мужиків у Франції“, се таке куріозум, така мішанина суперечних поньат та фальшів, шчо про нью не варто б і слова сказати, коли б не важність самого предмету і коли б не то, шчо та сама газета, котра минувшого року так „сокрушала“ цінні розвідки „Про правду“ (теорія посередних податків Льяссалья) і „Про бідність“, — тепер нї в дві ні в три заманіфестувала своју наукову часть такоју мізеротоју. Перше питання, яке ту насунєся всьакому, се то: чому д. К. не написав бодаї тільки про наших мужиків, шчо про французьких? А, — бо про наших він не знаје, — відповіли менї пријателї д. К-а на подібне питання, — у нас не писано нїчо в тім згльадї, — значить, жерел нема! А, подумав ја собі, — коли д. К-ч аж тогди напише про наших мужиків, як буде про них писано по всїй Европі, — ну, то можем ждати! А сєсьу статю справді д. К-ч написав пісьля „писаного“ (не переписав!), се б то пісьля жерел французьких, хоть на щастье чи на лихо не подав, яких іменно, — значить, відтївав дорогу всьакїй предметовї омові. Треба проте розібрати саму статю, шчо б побачити, с чого вона сшита.

Як характеризує д. К-ч французьких мужиків? Як вони жиють? Ци щасливі вони, в достатках, ци може противно? На сесї питання дармо шукати відповіді в статї д. К-ча. Раз там говориться, шчо најтаїнішча (!?) гадка і пристрасть французького мужика — дивитися грубоким та сумним погльадам на своју землицю, і шчо се тої сам знак, котрого (?) тії земельці потреба, без котрого вона не видасть нічого (стор 202); а другиї раз кажєся, шчо јєго властиво тільки ј держить на сьвітї, шчо почутье народне, та велика традиція мілітарна (!), се б то воєнна слава та честь (стор. 210). Раз кажєся, шчо нинішній мужик у Франції сьміливиї, привик до тої гадки, шчо все дасться легко зділати, — а сєјчас пісьля того автор каже, шчо він „кваситься“, шчо „стаје дикуном“. Раз кажєся, шчо мужик французькиї з діда-прадіда не льубить жичити в лихвјарів, але шчадить і зберігає гроші в попелі або в пивници, а швидко опісьля сказано, шчо „нині панујуть капіталісти та промисловці“, шчо „лихвјарі відбирајуть мужикови јєго посьлідне, најбільше добро — земљу. В однім і тім самім уступі автор говорить, шчо „через піднесенє цілого мужичого стану дішла Франція до тої поваги і сили, шчо навіть тепер, помимо недавних воєнних неудач, вона підноситься вельми скоро“, — а 8 стрічок низше сказано, шчо „після великої революції ще жадна власть не журилася інтересами рольничими“, — а ј революція сама, замічає низше, і јєї перејемник, Наполеон І. не богато добра зробили мужикови.

Ось вам коротенькиї образець тої логіки, з јакоју пописуєся д. К-ч! Дьакујмо богу, шчо він с тим страшним оружїєм не взьався обробляти нашого мужика, котрого ј так уже досить обробляјуть усьї льакі „теоретики і практики“. Певно, шчо під руками такого логіка він вијшов би јакимось чудовищем без ніг і без голови! Шчо б кількома словами схарактеризувати јєго статю „Про побит мужиків у Франції“, то скажу, шчо се свого рода літературниї кисіль. Без певного смаку, без певної форми і без певної мисли, — ось як пишуться у нас статї „на-

укові!“ Д. К-ч. видно, чоловік згідливиї (говорю о його переконаннях, не о особі), — він і буржуазії свічку і мілітаризмови свічку і економії політичній школи Бастіа (вічна ошчадність та ж ошчадність!) свічку, і демократизмови утарок! Шчо при такій згідливости не виїде нї в кого цільного світогляду і логіки, — річ ясна, як день.

Та шчооби противники і не противники не сказали, шчо ось ми, сякі-такі, нігілісти, — всьо руїнуємо, а нїчо не ставимо позитивного, — то ја, хоть і не читав таємничих жерел д. К-ча, постараюся тут подати чесним читателям деякі дані про мужиче житє у Франції на підставі знаменитої книжки князя А. Васильчикова „Землевладѣніе и земледѣліе въ Россіи и другихъ европейскихъ государствахъ“. Кн. Васильчиков черпав також з жерел французьких, але видко, не с тих, шчо д. К-ч, бо у нього воно виходить зовсім не то, шчо у д. К-ча. Впрочім, хто знає, — може се тільки особиста оригінальність посылдного, як каже Німець „in der Behandlung des Stoffes!“

Загально росширена думка, шчо Франція — краї демократичних порядків, котрі особливо ясно визначаються в тім, шчо земля там поділена на дрібні частки і находиться переважно в руках рільників-хліборобів, в противенстві до Англії, де земля находиться в руках богачів, шчо обробляють її при помочи наймлених робітників. Шчо б доконатися, чи дійсно і на скільки се правда, треба поглянути 1) на число властителей, с. ј. тих, шчо мають землю, і 2) на те, кільки в них тої землі. При такій оглядці стрічаєсь багато трудности, бо в статистичних обрахунках французьких писателів такі суперечки і несхідности цифр, шчо на разі годі в них ладу діти. Се виходить відти, шчо одні брали дльа обрахунків такі підстави, а другі інакші.

Пісьля катастроу Франція уся містить 53 мільйони гектарів, с котрих пригідної дльа праці землі (і, значить, оподаткованої) 49,530.336 гек. На те часток (парцель) рахуєсь 126,210.194 (в р. 1842), і оподаткованих кусників (côtes foncières) около 12 мільйонів. Але властителей сельських (господарів) числиться, не як хоче д. К-ч, 20 мільйонів, а трохи менче, бо (пісьля Легоја) 3,100.000, або (пісьля Леонса де Лавернь) 5,500.000, не вчисльуючи сьуда, конечно, таких властителей полевих часток, котрі зі своїх часток не мають ніякого доходу, затим і податку не платять (такіх рахуєсь около 3 мільйони), далі, і таких, котрих дохід так мали, шчо податок від него виносив би не вище 5 сантимів, про шчо також не стьагаєсь (такіх је до 600 тисъач). Нерівність тих цифр походить с того, шчо у одного властителя нераз је кільки часток в розличних околицях. Як розділена проца земля, і які доходи приносить, покаже отсьа табличка, обрахована пісьля катастроів на час від 1815 р. до 1830. В тих часах рахувалось господарів домових (мајучих родину, chefs de famille):

посід. перес.	880	гект. поля,	а в загальній сумі	19,000.000 гек.	21.456
„	12—62	„	„	18,300.000	642.993
„	1—8	„	„	7,450.000	3,140.551

Доходи с тих господарств були ось які:

8.516	властителей с пересічним доходом	по 19.272 фр.
18.856	„	7.340 „
212.636	„	2.127 „
928.000	„	464 „
3,600.000	„	64 „

Пісьмьа простору власности було :

8.000	господарств,	маіучих	пересічно	по	353	гект.
15.000	"	"	"	"	180	"
67.000	"	"	"	"	84	"
110.000	"	"	"	"	56	"
220.000	"	"	"	"	35	"
480.000	"	"	"	"	14	"
3,900.000	"	"	"	"	3.64	"

Із сих таблицок усьякиї тьамушчії піїме, шчо земля у Франції зовсім не так то „демократично“ поділена, як звичаїно говоритьсья. Додати треба, шчо льудей, не маіучих власної землі, у Франції рахуєсья 7—10 мільйонів душ. Они називаютьсья то „зарібниками“ (journaliers), то арендарями (fermiers), то спілкарями (се б то такими, шчо винаймають землю у богача, оброблюють її, а за винаєм дають властителиви половину плодів in natura, а таких (по французьки metayers) числительсья до 1,400.000), то в конець слугами, дриворубами і т. д.

Цїкава річ, яким способом приїшло до того роздробненья ґрунтових часток, яке бачимо тепер в значній частині у Франції. Звичаїно говорять, шчо спровадила його революція 1789 р. надавши повну свободу посідання і продажі, — але новішчі висьліди економістів показали, шчо тої стан далеко давніший і шчо пересічно стосунок межи числом великих а малих посілостей не змінивсья від XVII. в. і до тепер. Коли кому принесла революція добро, так се середньому стану, буржуазії, — і в великій частині більших посілостей давньої феодальної шляхти та в усіх майже великих добрах церковних, забраних підчас революції 1789 р. зайшла тільки зміна властителів, — т. ї. давню шляхту, давнє духовенство заступили буржуа. Селянам революція не принесла нічого (окрім, розумієсья, загальних свобод, котрими покористувались усі стани, та ї то шче селяне найменче). Ось деякі цифри дльа ствердження того.

До революції всьа пригідна дльа управи земля Франції ділиласья ось як: Духовенство мало її $\frac{2}{10}$, шляхта $\frac{3}{10}$, — друга половина ділиласья по рівній частині між селян і мішчанство, — значить, селяне в купі мали землі около 12 мільйонів гектарів. По революції се число мало змінилось, як показує новішча статистика. Льавернь виказує, шчо на 5,500.000 менчих посідателів приходиться 15 міль. гект., але сесь рахунок наведениї не зовсім вірно, бо Льавернь не належито розграничив менчих посідателів від більших. Пісьмьа другого рахунку показано, шчо 3,140.551 дрібних посідателів мають вкупі 7,450.000 гект. (у кожного 1—8 гект.), т. ї. $\frac{1}{6}$ всього пригідного ґрунту. Погльаньмо тепер на шляхту. До революції було у Франції 25.000 посідателів обширних дібр, а посідлість їх вкупі виносила $\frac{3}{10}$ всьої Франції, — т. ї. около 12 міль. гект. Нині число більших посідателів виносить около 50.000, а на кожного пересічно приходиться по 300 гект., т. ї. вкупі 15 міль. гект. Головна зміна, яку викликала велика революція в згльаді аграрнім, се не знесенє або вменченє великої посілости, не розширенє мужичих ґрунтів, а тільки витворенє с поміж заможніших селян і мішчан середного стану, селяської буржуазії, котра збогатилась, скуповуїючи ґрунти за безцінок і через те здужала значно осилитись. Тота кльаса тепер числить около пів мільйона льудей, с пересічним посіданьєм 30—60 гект., або с 1450 фр. річного доходу. Вони різньатьсья від простих селян в економічнім згльаді тим, шчо їх ґрунт не може бути оброблениї одноїу родиноїу, а потребує

наємних рук, через шчо їх і числять до буржуазії. В склад тої кляси входять розмаїті луде: і велика часть міських та сільських крамарів, промисловців, — і багато підупалих шляхтичів і вкінци багато селян, але тільки богачів, шчо вже своїм способом життя відбилися від селянського гурту.

Але головна маса мужиків-селян зістала на боці при всіх політичних і соціальних перемінах. Число посідаючих власну земљу (*propriétaires cultivants leur sol eux-mêmes*) зросло через природній приплодок лудности і через розділ маїетків, але загальна сума їх маїетків від часу революції не вбільшилася, а навіть очевидячки, від трицятих років сего столітьа, бистро вменчуєсь. Мужичі ґрунти поділені на такі дрібні частки, шчо кожда така частка, сама для себе, для управи зовсім непригідна і для того властительі продають їх сусідам-богачам, або поміщикам і то звичаїно за безцінок. Найбільша часть діїшла до того, шчо посідає лиш тільки ґрунту, шчо під хатоју. Для того можна на беспечно приймати, шчо найбільша часть французських селян, 3—4 мільйони родин, або 11—12 мільйонів голов зішли на так зв. халупників, т. ї. таких, шчо мають тільки хату з одним або двома вікнами, але поля не мають і хліборобством не займаються, ґрунтових податків не платять і весь рік жиють наїємноју зарібниною.

І. Франко.

II.

(Дешчо про Сербіју, пісьмля книжки „Кнежевина Србија“. Географіја, орографіја, гидрографіја, археологіја, історіја, етнографіја, статистика, просвета, культура, управа. — Написао М. Т. Мілічевич.) (Докінченє.)

Сербський урїад Болгарам та Волохам та ї другим народам дає маїже такії самі права як і свому лудові, тільки забороняє їм учитись книжці. Трохи оце ја наче не до ладу сказав; воно, бачте, Данило не вмер, але болячка задушила. — Сербський урїад не забороняє їм ходити до школи, але в школах діти повинні вчитись читати книжки на сербській мові, а не на своїї, і через це виходить, шчо на ділі наука не-Сербам в Сербії заборонена, бо де таки дитині, котра до ладу не знає шче ї матерньої мови, розуміти прїамо книжку на чужій мові. Для тих чужоземців, котрі живуть помішано з Сербам, ця заборона шче нічого: сяк так можуть навчиться в дитинстві сербській мові на вулиці; але в Сербії је багато таких міст, де чується тільки сама одна мова волоська або болгарська.

Школи ж для сербського луду с кожним роком побільшаються шчотом, і їх вже більше ніж церквів. Громада теж помагає урїадові і дає гроші на школи. В Білграді меньших школ для хлопців 7, для дівчат 8, в ціх школах учитьсьа 1.395 дітеї. Але хоча ї је в Білграді школ для дівчат і більш ніж для хлопців, за те ж по селах та меньших городках їх далеко не так багато. У всії Сербії школ для дівчат 47, а для хлопців 490. За для більшої науки в Сербії је гімназіја і „реалки“ мало не в кожному окружному городі. В гімназіях не дуже то панує класіцизм, — більшу вагу має наука про природу, в „реалках“ вчатьсьа всьакій технічній науці. Гімназії повних, зо всіма клясами — дві: одна в Білграді, друга в Крагуїєвачі, опріч того в Білграді је шче ї „реалка“. Перші кляси гімназії је ось по яких городах: Білгород дві, Ягодини, Шабці, Утиці,

Чачку, Крушевці, Неготині і Пожаревці. Перші класи реалки: в Смедереві, Валеві, Лозниці, Чачку, Алексінці, Књажевці і Зајчарі. По всіх цих школах коло 2 тисячі школярів і 112 учителів.

Je шче у Сербії семінарія вчителів у Крагујевці, в котрій учаться 292 учен. с 6 учителями. У Пожаревці је школа дља хліборобників і лісничих, але в ній було тільки 8 наставників і 52 уч. В Білграді ж је ј семінарія дља попів.

За дља вишчої оśвїти в Білграді је „Велика школа“ с трома розділами: философський з розділом на історико-філологічний і природньо-математичний, правницький і технічний. На всіх факультетах 19 професорів і 194 студентів, котрі маје всі слухають права. Професори мають плати 3.757 фр. 51 сант. Все ж здержаньня великої школи і поміч дља науки обходиться в 108.813 фр. Вчитись в цій школі не заборонено і жінкам, але до сього часу таких одважних було дві чи три. Не вдовольняючись теју оśвїтоју, котру хлопці можуть најти дома, кожен рік їх по кілька чоловіка їде в закордонні університети: в Цісаршчину, Россіју, Німеччину, Францію і Швејцаріју.

Ја казав, шчо законом не заборонено Сербам вчитись у всіх школах, які тільки је по Сербії, але саме діло так стоїть, шчо ніхто з не-Сербів цим законом не може покористуватись. Так у Сербії зроблено нарошне дља того, шчо б не-Серби, найбільш же Волохи та Болгаре, скорішч посерблювались, але цим не попадајеться в мету. Всі письменні Болгари завше кричать за кордоном на Сербів, шчо вони не дають їм своїх школ, з цього всього зводять всяку несенітницју на Сербів, і не хочуть ніяк з ними помириться і стати одностајне протів загальних ворогів. Хто з них більш винуватій в цьому ділі, розібрати доволі трудно. Раз Сербія винна не тільки перед Болгарами, а і перед Волохами, шчо не даје їм низших школ з їхньоју мовоју; але і письменних Болгар можна вилајати, шчо вони заходять вже дуже далеко обскаржујучи Сербів, і вистављають себе народом далеко розумнішчим, а Сербів ланьцями, дурними і т. д. Одно можна бажати: шчо б ця сварка јако мога скорішч скінчилась. А початись це може тоді, коли Сербія дасть Болгарам і Волохам низші школи на їх мові. Тоді б саме діло посербленьня јшло б скорішче ніж тепер. Болгари і Волохи навчившись в низших школах читати та писати на рідній мові, далі вчились би на сербській; а то урјаду сербському захтілось народ чужий посербити темнотоју. Запевне кумедна примха і на ділі це посербленьня виходить дуже чудним; Волохи замість того, шчо б посерблювались, шче волошујуть саміх Сербів. Доволі тільки волошці ввійти в сербську семју, јак через јакий час вся семја почне говорити по волоські.

Мілічевич про все це нічого не споминаје, бо він, јак перший секретар міністерства оśвїти, повинен так говорити, шчо все „обстоїть благополучно“, јаких би пакостей міністерство не тільки оśвїти, а і другі, не робило.

Тепер скиньмо оком на побит льуду, шчо живе в Сербії. Села сербські, навіть і в долинах, не тісні, хати у них стојать не близько одна коло другої, а розкидані на далеко, так, шчо іноді од хати до хати не чутно ј голосу. Від цього характеру відступаје тільки одна Мачва (долина Сави і Дріни); тут села вистројені рівно, прјама улиця їде з одного крају села до другого, посередині јїї перерубује такаж сама друга улиця і на

цьому росхресті стоїть завше фігура, а на котрому небудь з рогів шинк¹⁾ (кафана). Хати ніколи не виходять на вулицю вікнами, а завше стоять в дворі. Обичаїно в дворі буває по кілька хат, збоку без всякої черги стоять хліви, возовні, стаїні і. т. д. Печеї, таких як у нас, у Сербів не буває, а огонь просто горить на долівці, над ним в комені висить ланцух, на котриї привішують казан, щоб варити у ньому страву. Піч дльа хліба стоїть самотією на дворі около хати, але Сербі рідко вживають квашениї хліб, котриї треба пекти в печі, — вони більш люблять проїу та подачу (корж с пшенишної муки), а це печеться пріамо в огні: розгорнуть жар, покладуть туди проїу (кукурузьане тісто) та ї покрийуть великоїу залізноїу покришкоїу, нагорнуть зверху жару — от і піч. В дворі не в кожній хаті лежить вогонь, а тільки в тії, де живуть старші в семїї; оженені хлопці з своїми жінками живуть в хатках других і там огню не кладеться навіть зімоїу. В хаті батьків бува опріч пекарні (куїна) ще ї кімната, а то ї дві. В кімнатах сплять старі, а не женені хлопці сплять в пекарні около вогню. Треба сказати, що Сербі страшно люблять вогонь і сидять около нього зіму ї літо. Зап'ятно буває, як зімоїу в довгі, довгі вечорі, що ї кінцьа їм немає, зідеться вся сім'я около вогню; тут підуть загадки, баїки, — кожне що небудь робить і все придумує, як би скласти що до шмиги та најхитріше. А то хто з старих, або ї парубчак візьме гуслі та ї затьагне пісьню.

Гуслі ці, наче пів гарбузи видулубаної, об'ягнутої овечоїу шкуроїу з верху і з ручкоїу, зроблені с цільного куска дерева. На них тільки одна струна товста с кінського хвоста. Смичок (гудало) з зігнутої палічки з ручкоїу теж з кінського хвоста. На гусях је кобилка — все як слід. Що б голосніще грало, струни намазують трохи живицеїу, або смолоїу. Звичаїно на одній струні багато голосу не виведеш, через це чоловікові, навиклому на наші пісьні, сербська пісьня здається дуже скучноїу, важкоїу; а хто не знає добре мови і не може розібрати слів пісьні, так тому придеться затиати вуха та втіати дальш од музики, бо самії гуслі не мають в собі лехкости голосу, а риплять наче немазаниї віз. За те слова пісьні дуже хороші, хочаї бистрина пісьні завше одна ї та ж. Наїбільш у Сербів їунацьких пісень зі старої доби житт'я: про царя Лазара, про Марка Королевича і. т. д. је також доволі пісень про коханья, жіночих, дівочих і козацьких парубочих...

Оце ја заговорився про гуслі та пісьні, а забув скінчити про хати та села. Будується хати з дерева та с каменю, бувають і ліп'яні з глини, криються тесом, черепицеїу, а їноді ї соломоїу. З надвору хата завше вибілена креїдоїу і прихильно виглядає з за зельного віт'я волоських горіхів, вишень та слив, котрими завше засажено цілії двір.

В східніх краях, де живуть Волохи, зараз роспізнаєш хату Серба від Волоха. В сербській хаті димар завше серед хати, а у волоських завше огонь кладеться під котроїу з надвірних стін і димар стерчить з боку хати, бо Волох лежить посередині, або під стіноїу кімнати. Опріч цього сербська хата завше чепурна, гарна, а у Волоха наче намет на кілька днів, не обмазана, не зграбна.

¹⁾ Такому будованью сел багато поміг брат К. Мілоша, котриї там був начальником і хтів все упорядкувати як у цісарськїм воєннїм городі, де тепер живуть Сербі.

Одежа Сербів не у всіх краях одинакова, обичайнож Серб зодягається в довгу на випуску сорочку, мало помережану на комірі, білі ж полотняні штани, без матні, на ногах опанки (похожі на постолі), під ними на нозі чарапи мережані, завше фарбовані в різні колірі, від кісточки до коліна позлуці, або як ще вони зовуться доколеници, застьябуються на гаплички з заду.

По сорочці підперізується појасом фарбованим, під сим појасом колан (ремінниј на животі широкиј појас), в котриј засовується ніж, пістоль і т. д. Не тільки кожний округ має свої осібні кохані колірі і везерунки на чарапах і сорочці, а навіть кожний куток в окрузі має свої особини. Чоловік, котриј добре провчив такі везерунки, с першого погляду пізнає, з якого краю Серб, коли ј стрітить јого де за кордоном або в Білграді, куди сходяться люди з усіх країв за різними покупками. Опріч такої, щоденної одежи, Серби мають ще ј празниковіјі суконні чакширі (штани), помережані гајтаном чорним (шнурком) з матнеју але в низу вузькі ј за коліном застьябуються на гапліки, на грудях дьємадан (камзоль), гаптованиј золотом або сріблом, з верху гунь, короткиј до појаса з откотами на кінці рукавів с поставоју червоною або блакитною. Така одежа попереду була у Сербів щоденною, тепер все більш пропадає, стає рідшоју. Мілічевич каже, що це виходить від того, що у народа міньяється смак, — псується. Ја ж думаю, що цеје виходить од того, що народ біднішчає і не може купувати собі дорожчої одежі. А що до смаку в одежі, то народ з більшоју охотоју ј тепер надьягає гунь та чакшири ніж просту сорочку.

Жіноцька одежа теж міньяється по різних краях ще ј більш, ніж чоловіка. Хто звик розглядати одежу на людях, може по одному тому, як замотана голова хусткою, сказати з якого краю жінка. На жінках обично буває сорочка гаптована (мережана) більш ніж у чоловіків, сукня рісних колірів, на голові хустка, на грудях намисто та срібні дукачі. Декотра, богата жінка так увішається дукачами, що ј не побачиш, як у неї вигаптована пазуха; а то ще ј позатикає дукачі на шпильках в хустку на голові.

Дівчата голови не повязують, а косу заплітають або в одну товсту косу ј спускають назад, або заплетуть в дрібочки ј закрутять з боку, а не на потилиці; позатикають туди срібних шагів, квіток. Најкраще вишивають сорочки в Мачві; в східно-полуденному кутку жінки носять причіплені на голові білі хустки, щоб можна було закривати ними ј лице. В південному краю, в ужицькому окрузі, чоловіки замість фесів, закручують голову червоними појасами. В књажевацькім окрузі ј по східньому краю носять овечі шапки чорні або білі.

Говір Сербів не по всій землі одинаковиј. Всі Серби мають три говора; головна јіх розліка в тому, що там, де стояло старе *ѣ*, тепер одні виговорјують як наше *е* (східніј говір), другі як *је* (південниј), а треті як *і* (західниј). В књажевині Сербіјі је два тільки говори: східніј і південниј. Граница південного говору в Сербіјі дуже чудновата, вона починається від Дріни не далеко городка Лешніци, јде по горах на схід аж до Рудника, затим повертає на південь аж до границі, до Ібара, јде по границі до Дріни і по Дріні до Лешніци. Така приміром граница цього говору, по всіх же других краях говорјать східним говором.

Розліка між східним і полуденним говорами вже до волі примітна для кожного, але кожний округ, кожне село має јаку небудь розліку у своєму

говорі, один протягує слово, другий коротко його виговорює. Иноді через це льуде підсміюються один з другого. Напримір один питає другого з сусіднього округу: „скільки платите податі?“ тої одмовляє: — „Дукат, а ви скільки?“ — Та ї ми дукат, тільки коротший од вашого...”

За часи турецького панування над Сербами, коли народ тільки жив по селах і не хтів показуватись Туркам на очі і мати з ними діло, завелось у них багато звичаїв, шчо б помагати один другому і рятувать купі з біди. Першою такою хазяїською установою була задруга. Вона свій початок має в семї: скільки б семја не розпложувалась, ніколи не розпадається, не ділиться маїетком, а живе вкупі; вкупі робить і проживає, шчо її потрібно. Один з задругарів не може требувати, шчо б йому виділили його частину з задруги, коли він хоче її покинути — може, тільки йому нічого не дають, а як вернеться — впять може стати таким же спільником, яким був по переду. Задругар за всю свою роботу здобуває від задруги все, шчо і кому потрібно на прожиття. Старшиною у задрузі буває не завше самий старший, а той, хто найрозумніший. Старшина командує всім в задрузі, каже кому шчо робити, купує, продає і т. д. Коли буває багато всякої роботи, старшина радиться з усею задругою, тут має свій глос і наймит, коли він є — робота розділяється на кожного порівну і хто шчо хоче робити. Прикупувючи землю або шчо таке, старшина радиться тільки з тим, хто, як йому здається, буде після його смерті старшиною. Ділиться задруга і розпадається тільки тоді, коли всі задругарі того захочуть.

Жінки при цьому ділі не мають своєї частини в маїетку задруги. Тра сказати, шчо жінка у Сербів завше не повноправний чоловік. Мати в семї ніколи не може бути головою, коли є підросток парубчак, хіба тільки иноді вона через свою старість та шширу працю, та має шанобу у дітей — стає наче голова семї. Від такої постанови задруги у Сербів було те добре, шчо вже не могло бути бідності і голого сирітства. Народ був завше шширий до праці, викохував в собі всі чоловічі чюлості; а шчо до громадської сили народа від задруги, то це найлучче показує повстання Сербів з 1804—1815 р., коли бували неперестанні біжки і народ ніколи не біднів.

З часу самостійного життя задруги у Сербів пропадають. Народ кинувся на торговлю і чиновничество, де можна було скорішч розбагатіти і дотого шче бути паном. Найбільшу шкоду задрузі вчинив князь Михаїло 1864 р., давши закон, шчо коли задругарь хоче покинути задругу, — йому повинно виділити його частину.

Задруга, як установа за дльа спільної праці не могла вдовольнити всім хазяїським потребам народа. Иноді лучалось мати стільки праці, котру треба скінчити скоро, шчо задруга ніяк не могла своїми силами справитись. Шчооб доповнити цю недостачу Серби завели у себе: Толоку, позаїмиць у і супраг.

Толока (моба), як звісно, є в тому, шчо сусіди сходяться на даремну роботу до одного хазяїна, котрий усіх частує, поїть, гудує. Толоку одбувають завше в тому рошчоті, шчо коли кому потрібно буде скінчити швидко яку працю, то ї йому допоможуть сусіди. Коли лучається така робота, шчо не можна обійтись шче без одного, двох чоловіка, котрих не достає, задруга позичає чоловіка і вертає знов таки роботою: за день і чоловіка; вертають вже як там договоряться: за два дні праці одного

чоловіка, двома чоловіками в один день, чи як там. За тяжку роботу коли вертають лехчою, то завше довшою. Цяжа установа більш має сили при дрібних хазяйствах, де робочих чоловіка мало. Так саме для дрібних же господарств заведений спрег (супр'яг). Коли у хазяїна не достає робочої худоби — він позичає у другого і вертає так саме як і позајмиць (позичку) робітника.

Окрім цих установ громадських для помочі в хазяйстві, багато скидаючихся на спільну працю, Сербі ще мають настоючі спілки. Такою примірно је бачіјанье — все село разом најмає тріох пастухів і їм поручає пасти свій діїній скот. Повесні виганяють скот в гори і здають його на руки Тьехаї (так зветься головній пастух), котрій карбує, кілька хто пригнав скота. На другій день в вечер і приходять всі спільники і кожній доїть свій скот. Це молоко вимірюється, після з нього роблять сир, масло; несуть до попа, котрій за це же їм сьвятить воду; до пізньої пори п'ють, гуляють, танцюють. Тут же розміркують, кілька хто має видіти молока з свого скота за ціле літо, приймаючи ж те в погляд: що весною молоко рідше, а в осени гущіше; настановлять чергу, кому коли доїть. Після цього приходить чоловік і в один вечір видіє молоко за все літо, у кого скота мало, другий ж двичи, тричі доїть весь скот за літо. Посуда потрібна за для цього діла береться у сусідів і таким способом люди мають далеко більш користі від скота ніж мали б пасучи в одиночку і доючи кожен день. І цяжа установа хазяйська с кожним роком починає виводиться і можна ждати, що ж зовсім виведеться.

Це тільки громадсько-хазяйські установи. Про установи громадсько-державні, вироблені як самим народом, так і державним упорядкуванням ја не буду говорити, раз, від того, що моја річ про книжку Мілічевича, в котрій про це же нема нічого, а друге, що саме діло таке, що його не можна легко і коротко розжувати. В скорім часі ја мају надію подати громаді переклад книжки Світозара Марковича „Србија на истоку“, в котрій виложено повно і складно, як про одні, так ж про другі громадські установи.

Кінчаючи свою річ, ја мушу сказати де-що і про саму книжку „Кнежевина Србија“. Вона говорючи про все те що виписато мноју в початку, має свеју метоју дати поміч учителям, що б розказати школярам про їх рідній краї. Для цього в ній кожній округ описан самостійно по такому маневру: 1) границі і гори, 2) води (солодкі і цілушчі), 3) рівнини, 4) ліси, 5) гірне багатство, 6) остатки старини, 7) обивателі, а. їх історична доля, б. люди чим видались, в. значні місця, г. городи села і хатки, д. заняття і маїетність, е. одежа, ж. говір, з. пісні, приказки, іграшки і таке инше, и. державній поділ, ј. нові дороги. Обписуючи таким способом краї доволі трудно уявити читаючому всю Сербію, як вона је цілком. Про одну ж ту ж річ розкидано у Мілічевича по всій книжці, і коли хочеш, приміром, побачити як міняється одежа, або говір народа мусиш перекидати книжку з краї на краї і вп'ять таки всього не знайдеш, і регістр додати в кінці книжки не поможе. Правда, таким способом Мілічевичові вдалось легко втікти від виводів про всю землю і народне життя, котрі самі напрошувались на јазик, але це ще гірш для нього, бо книжка, написана для простого люду, повинна јасно вказати йому, до чого јде його життя і чим воно може скінчитись... В решті з тим тра сказати, що книжка ця дуже занята; написана, як бачите, не зовсім так, як би хотілось, але кожна річ викладена гарною

мовою, легко. Я кожному, хто бажає спізнатись ближше з Сербією, раїв би записатись цю книжкою.

Кінчаю свою річ про книжку Мілічевича „Кнежевина Србија“ бажанням, що б і про наш край хто зібрав і викликав стільки, скільки Мілічевич. Це помогло б не тільки ї нам самим впізнатись з своїм краєм, а впізнати з ним і других Слав'ян, без чого не може бути єднання, скільки б про нього не кричали Слав'яно-москальофіли.

С. Крутиб

III.

(Самодурство російського р'яду на Україні і дещо про українські земства. Як живесьа українському народови? Ціхи матеріального і морального упадку: біднота, крадіж і розбої, аграрні бунти давнішчих років. Народна самоуправа а царське самодержавіє.)

Як би кому пришло в голову пильно подивитсьа на те, що в посьлідні годи робитьсьа на Україні, то тому пришлось би тільки руки розвести і дивуватьсьа, дивлячись на ті дива, які там творятьсьа.

Подивімсьа перш усього на верх, на ур'яд. Ур'яд заборонив українську мову, скасував учене товариство, заборонив їдну газету і пови-силав учителів Українців в Московщини, а Москалів нагнав в Україну. Це все зроблено мабуть за те, що англійські, французькі, італ'янські, німецькі і руські учені дуже хвалили українських учених за їх етнографічно-філологічно-історичні праці, котрі прочитавши, голосно сказали перед усім ученим миром, що Українці — народ зовсім одрубний від москалів і що як би були другі обставини за-для його життья, то він пішов би далеко в своєму розвитку. Звісно, що всякі средства розвитку за-для народа забороняютьсьа московським ур'ядом, як. противні самодержавно-протівнародному царству, через це то заборонено мову, скасовано учене товариство і вислано Українців з України. Ну, нехай би вже ур'яд робив такі безпардонні діла, — на те він і ур'яд, на те він і глузду ніякого немає ні перед своїми, ні перед чужими людьми; нехай би, кажемо, ур'яд дурів, — коли ж дуріють і самі Українці. Ось послухайте. У нас на Україні єсть по-декуди (в Київські, Подолські і Волошські губерні нема), як звісно, Земство, це б то не то пародія на самоуправу; не то глузд ур'яду над руськими поміщиками-конституціоналістами. Так ото ціж самі земські люди, земці, видумали були земське статистичне б'юро за-для того, що б до ниточки перешчитать доходи і розходи, нужди і потреби плательщиків і що вони мають, і таке инче, чим може зайнятись статистика. Діло пішло на лад. В б'юро попались люди молоді, роботьашчі. Поки ж вони шчитали і перешчитували тільки те, що їм казали земці, то діло їшло без перечки; як почали ж наші статистики добиратьсьа до хліборобів і шчитати їх заробітки, їх земельні участки, їх хазяїство і їх податі і земські податки; як почали вони рівнать хліборобські розходи і доходи з доходами і розходами поміщиків, — то тут вже діло обернулось на другий бік і земці закричали: не треба нам б'юро! Почали доказувати, що від нього нема ні на шаг міді користі і що воно не може зібрать правдивих цифр, бо всякий поміщик волен не позволить збирать в своєму обисці статистичних дат! Кричали, кричали і таки добились свого: на земським губерським Херсонським зїзді порішено закрить б'юро, не вислухавши навіть його трудів, які воно наготувало для зїзду. Те ж саме зроблено с Черниговським статистичним б'юром; тільки тут виїшло ще чуднішче: бувшиї професор статистики і роль. економії віженського ліцея проповідував на зїзді об тім,

щчо од статистики нема ніякої користі, щчо то був каприз земців завести статистичне бјуро, так як від нього користі не може бути і тільки даремно тратяться гроші. Скасували і черниговське статистичне бјуро. Нам довелось бачити той матерјал, який зібрало Херсонське статистичне бјуро і ми можемо засвідчити, щчо як би той матерјал нарјукувать, — то весь би мир своїми очима побачив, як то тьаженько живеться нашому хліборобові, і як він својею працею годує всіх земців і ще дає їм жалувannya за те, щчо вони с кожним роком набавляють хліборобів різних податків і на його праці коло своїх палаців стоять камјані вулиці і тротуари, обсаджують їх деревом, а селські хатки і греблі розвальують, школи закривають і т. инче.

Ціж самі земці не мають ніякого глузду говорити перед усім миром (в Одесі, Пашков), щчо не слід дивиться на Молдованську (така часть города) і Пересипську (те ж) бідноту, і не треба їй ні вулиць, ні садочка, ні докторів, ні больниць, — нічого не треба: жила ж біднота цілі віки бідною, — нехай такою і застається. Як хочете, а так робить і таке говорить можна в одній тільки Россії.

Щщоб показати, до чого доходять наші земці, ми приведемо ще скільки фактів: в Ананьєві (повітовий город херсонської губ.), уже другий рік голова городський сам себе вибирає в голови і чотирі протести земців не можуть скинути Каневського з місця. Цей самий голова сам робить, щчо хоче, і касує приговори думи сам. Уряд дивиться на це все і вусом не моргне, а ще мабуть тільки усміхається і думає собі: „а щчо, хтіли ви самоуправи? от вам і самоуправа! Тіштесь на здоров'я!“ А ось ще факт. В февралі місяці судили в Одесі міщчанського ремісничого голову за покражу ремісничих грошей. На суді вијавилось, щчо гроші крав не тільки голова, а і бувшиї одеський градоначальник Бухарин. Голова поплативсь Сібіром, чи арештанськими ротами, а Бухарин, позајак він таїїї совітник і кавалер всіляких руських і закордонних орденів, свободен від суду, і хоча він тепер не градоначальником, але ж скоро, думаєм, попаде в сенатори. Або і теже, може ви чули щчо за одеський водопровод? Бувшиї гласний Гурович взяв з англійської компанії водопроводу 125.000 карбованців чистими грішми хабара, і водопровод вијшов такий, щчо дума кождогодно приплачує англійській компанії десјатки тисъач карбованців, здертих з молдованської та пересипської бідноти. Об цьому ділі прокричали англійські, французькі і німецькі газети, і прјамом назвали одеських гласних хабарниками. В думі підняли, було, вопрос об тому, щчо б розібрати це діло докладно, але ж більша часть гласних порішила: наплъувати нам на те, щчо про нас всі льуде говорјать! Не треба розбірати цього діла! Сказано: рука руку мије! Ми б без кінця могли приводити фактів з урядової і земської жизни Россії в загалі і України в осібності, фактів, у котрих читатель міг би познајомитись с печальною і гидкою, протівнародною офіційальною Россією, але ж і приведених доволі за дльа цього.

Гльаньмо тепер на народ український, на хліборобів. І в столичних і в провінціальних газетах тільки те і читаєш, щчо народ бідує, а найбільш од шинкарів жидів, посесорів, — котрі на Україні теж побільшії части жиди, і од попів. Перш часто случалось, щчо за всі ті збитки, які роблять народові пани, жиди і попи — народ жалівсья то в мировий суд, то архієрејам, то так начальству, але ж скрізь бачив, щчо справедлива тільки приказка: с паном не судись, — а дльа мужика всьакий пан, хто

тільки ходять не в свиті і вміє читати. Тепер народ починає доходити до другої розправи зі своїми вампірами: на попів не жаліється, а перестає ходити в церкву і шукає другої віри; вироблює своїм мізком різні релігійні секти, об чім ми писали вже в „Громад. Др.“ З жидами теж починає розправляється по своєму: в газетах дуже часто попадаються звістки, що вбито шинкарське сімейство, і не думайте, що ці розбіжництва робляться за-для грабіжа! Ні! народ не знає, що і робить в своєму горі і виміщає його на перших своїх вампірах, жидах-шинкарях. Літом 1877 року нам довелося бачити такі діла: мужики одного села, звенагородського повіту, київської губернії, до смерті прибили шинкарське сімейство і жидів гостей, випивши чимало горілки, говорючи, що виїшов указ від царя бити всіх жидів за те, що вони с Турком воюють проти руського царя і що вони замість руським, доставили Туркам зимню одежу. В самій Звенигородці ми бачили у судового слідователя прозьбу жида, котрий жалівсь, що якісь незнайомі люди ходять по шинках, п'ють горілку, не платять грошей і кажуть, що приїшов указ від царя — бити всіх жидів. А що ж то буде після війни, на котрій жида не тільки що морили голодом і холодом руське військо (скажем українське, бо воювали солдати київського, харківського і одеського воєнного округів), а навіть понищили молдаванських і українських погоничів, котрих законтрактували для звозу всіляких потреб за-для війська. Діло погоничів буде довго пам'ятне: скрізь по газетах (навіть закордонних французьких і німецьких) сміялись з руського воєнного уряду за те, що він дав жидам волю понищити погоничів. А жида с простих шинкарів через війну поробляється панами посесорами.

По газетах може ви скрізь прочитаєте, що конокрадство і волокрадство ніколи ще не було так розвите на Україні як тепер. І не диво! В біді не дуже то приходитьсь розбирати, де моє, а де твоє! Кожному хочеться їсти, у кожного над головою стоїть збірщик податі, — от замість того, щоб додуматься до загального протесту проти урядового збиткуваньня, народ пускається на крадіжку добра у свого сусіда. Окрім неради, бідноти, — тут чималу роль має і деморалізація, яку робить народові уряд і всі обставини його життя. Замітимо, що конокрадами являються не тільки голота і біднота, а хазяї, старости навіть! Це вже дуже складний суспільний факт, а не випадкова проява! Та як і не бути цьому всьому, коли в конокрадстві замішані станові пристави і повітові справники! Як судилась в Єлисаветграді „Золота контора“ (конокради), то виявилось, що секретаром у цій конторі був становий пристав! От тобі і поліція „безопасности“! От тобі і поліція „благополучія“! Ще подекуди стрічається одна цікава народна проява — це бунти, котрих за поспільних 5—6 років було три чи чотири: в Чигринщині, Звенигородщині і на Подолі — в проскуровському і лежичевському повітах. Бунти ці виїшли з за аграрних порядків, котрі у нас на Україні, як і по всій Росії, не приведені ще до ладу від самого 19. февр. 1861 року, т. є. від скасування кріпацтва, — то і не будуть вони уладжені до часу загального повстання! Ми спілкували про ці давні бунти через те, що вони ще не скінчились і скоро не скінчаться, бо поміж народом с кожним годом голоснішч говорять, що приїшла вже пора вернути назад ті землі, що пани заграбували у селян. Об аграрних справах на Україні єсть чимало дописів в українській збірці „Громада“, але ж і там не ма того всього, що можна б написати про них. Іднo тільки

можна вивести с того всього, що український народ с кожним годом бідніє і не сьогодні, то завтра на Україні буде такий же пролетаріят, який єсть в Пруссії, Франції і Англії. Нікоги не кидалось в вічі так жарко та часто і те, що в селах на Україні обчества ділятьсѣ на дві половини: богачів і бідних, аристократію і демократію. Аристократію становлять: сільський уряд і дуки, котрі держать в неволі безземельних та малоземельних, платячи за них податі і забираючи за це у бідноті ті невеличкі частки поля, які є в неї. Сільський і волостний уряд — це тіж вампири, як і державний уряд. Як же воно виходить так, що народ сам вибирає вампирів? В тім і діло, що народ вибирає, а посередник (урядовий чиновник) утврджує ці вибори; і виходить так, що народ вибира не того, кого хоче, а кого велить йому державний уряд. Уряд каже, що у нас єсть сільська самоуправа, а у нас єсть самоуправство багачів і уряду сільського та волостного, — самоуправи народа не може бути, бо скрізь робить одна і таж машина: самодержавіє! Як хочете, а инакше не можна обяснити собі того, що цілої волостеї (5—10 тисячами чоловік) коверзує старшина та писарь! Не коверзували б вони, як би народ мав освіту і право!

При „Одесскому Вѣстнику“ одкрита підписка на школу імени Шевченка, і вже зібрано більш 100 карбованців. Догадались нарештє сповнити ту присягу, яку давали при гробі Шевченка 17 літ тому назад, коли Куліш говорив: „ми всі підемо по твоїй дорозі, Тарасе!“ Як звисно, Куліш збрехав, і ще через 17 літ насміявсь з Шевченка в „возсоєдиненіях Русі“ і других своїх творах! Збрехали і усі Українці: не воздвигли ніякого пам'ятника, нічим не посв'ятили пам'яті мученика, котрого називають всі батьком! Як би там не було, а діло почали, чи то відновили, — то треба його скінчить! На цей раз буде! На другий раз пошукаєм і світлих сторін в українській житні... А чи можна їх зі свічкою навіть знайти?! Пошукаєм!

Е. Борнєв.

Значінє деяких слів, ужитих в 2. Нр. „Громадського Друга“.

Осібник — Individuum.

Потомство — Nachkommenschaft.

Вимова — Bedingung.

Наклінність до життя — Lebenstrieb.

Руїна — Vernichtungswerk.

Завідник — Bewerber.

Плекати — ziehen.

Поворотний — geschickt.

Зайда — Eindringling.

Ростинність — Vegetation.

Безлюдніти — sich entvölkern.

Старівник — Versorger.

Допитливий — prüfend.

Вигадливий — dichtend.

Пошановок — Schonung.

Вислідка — Untersuchung.

Нагін — Heftigkeit.

Сучасник — Zeitgenosse.

Непроглядний — undurchdringlich.

Кріпак — Leibeigene.

Данник — Tributpflichtige.

Зможність — Möglichkeit.

Право зальудненє — Bevölkerungsgesetz.

Чудацький — verkehrt.

Приміренє — Anwendung.

Скусом — künstlich.

Льудяне змаранє, Humanitätsbestrebung.

Застій — Stillstand.

Співчутє, прихильність — Sympathie.

Хитрий — raffinirt.

Крутанина — Quertreiberei.
 Заглагојити — beschwichtigen.
 Державна управа — Staatskunst.
 Сьвітовик — Weltmann.
 Проба — Experiment.
 Ручити, давати поруку — Gewähr leisten.
 Помічне средство — Hilfsmittel.
 Проба, трибунок — Versuch.
 Дільниї — erspriesslich.
 Супротивленье — Widerstand.
 Верства — Klasse.
 Смертність — Sterblichkeit.
 Тривок життя — Lebensdauer.
 Обезславлениї — verrufen.
 Корінниї — radical, fundamental.
 Змова — Verschwörung.
 Огнище — Brennpunkt.
 Прикмета — Eigenschaft.
 Недотикиї — unverletzlich.
 Задуфальство — Frechsinn.
 Фальшивиї показ — Schein.
 Привид — Spiegelbild.
 Крутарськиї — sophistisch.
 Хибниї — verwerflich.
 Поньятьє про державу — Staatstheorie.
 Крутіж — Wirre.
 Безвкусиї — geschmacklos.
 Збиток — Luxus.
 Чванливиї — gespreizt.
 Поверховність — Scheinbildung.
 Самолюбниї — egoistisch.
 Витребеньки — Blasirtheit.
 Згідниї — harmonisch.
 Відповідниї — zweckmässig.
 Заплідок, заїд — Lebenskeim.
 Природниї добір — natürliche Zuchtwahl
 (natural selection).
 Природознавчиї — naturwissenschaftlich.
 Природна жадоба — Naturtrieb.
 Без перемотів — lückenlos (Переміт —
 Lücke in einem Buche, in einer
 Rede u. s. w.)
 Надгорода за ризіко — Risikoprämie.
 Плата за надзір — Dirigentensalair.
 Сложниї — komplicirt.
 Політика зальюднення, Bevölkerungspolitik.
 Розложити — gruppieren.
 Нахилок — Tendenz.
 Поступовиї — intensiv.
 Скоропостижниї — rapid.
 Злоги — Wochenbett.

Торговиї упадок — Handelskrisis.
 Зарядчик — Kommissär, Dirigent.
 Промисловість — Industrialismus.
 „Небувалів“ — „Nirgendheim“.
 Вигадка — Dichtung.
 Заява — Aeusserung.
 Надмірне плодженье спосібностей — Ueberproduktion an Talenten.
 Вірник — Faktor.
 Завід — Laufbahn.
 Свобідниї заробок — Gewerbefreiheit.
 Свобідниї перехід — Freizügigkeit.
 Годівля — Nahrung.
 Різниця — differenzieren.
 Розрив — Spaltung.
 Природознавець — Naturkundige.
 Посередна відміна — Zwischenstufe.
 З'ява — Erscheinung.
 Туземець — Urbewohner.
 Горда поведінка — vornehmes Wesen.
 Визнака — Vorzug.
 Кастовість — Kastenbildung.
 Вольнолюбство — Anlage zur Freiheit.
 Одарениї — begabt.
 Під — Art.
 Відпід — Species.
 Відміна — Spielart.
 Отчевич — Erbe.
 Закраска — Anstrich.
 Бавовняна прядильня — Baumwollspinnerei.
 Зносини — Verkehr.
 Пробуток — Existenz.
 Прямота — Offenheit.
 Знатниї — bevorzugt.
 Удїсненье — Vollendung.
 Обнова — Neuschöpfung.
 Болі перед вродинами — Geburtswehen.
 Увидньатися — sich ausprägen.
 Назадництво — Rückschritt.
 Обшивка — Spitze, koronka.
 Завії — Schleier.
 Сушильня — Trockenstube.
 Стінні обої — Tapeten.
 Беспомічність — Schutzlosigkeit.
 Легкомислиї — Leichtsinnig.
 Хитриї — vag.
 Клопотливиї — sorgenvoll.

Ріпник—тої, хто працює при добуванні
нафти (петролію).

Дуриця — дури́ка.

Моторошно — лячно.

Тросник — das Röhricht.

Делина — der Balken.

Опалість — Jäbzoorn.

Куцьки́ — з місточка Кути.

Бужениця — geräuchertes Ziegenfleisch.

Спечно — гор'ячо.

Згулити — здурити.

Трохі тльїнни́ — ледви живи́.

Увильатися — уступатися з місця.

Краперчасти́ — дзубати́, подзубани́.

Віволаник — сорви-голова.

Банка, банечка — ein Gulden.

Корпати — збирати, шчадити.

Жьипави́ — rüstig.

Огідни́ — пильни́.

Га́рїга — Spitzbub.

Доходжали́ — доросли́.

Сокотити — стеречи, пильнувати.

Лоточити — kränken.

Боле — добре, шчо...

Залав'яти — ухаживать.

Куны́шити — дрімати.

Дывмітис'я — erfahren.

Поїжа — грижа.

Баньцька робота — Arbeit bei den Sa-
linen.

Машинник — Maschinenführer.

Головенник — Heizer, кочегар.

Морснути — ударити.

Гезде — ось, тутка.

Теленіти — plauschen.

Глуби́ — голуби́.

Ноша — Kleidung.

Пет'ємо — пек'єму.

Вовтузитис'я — тягатис'я.

Нехтолиц'я — Hure.

Фльи́нькати — хлипати, пхикати.

Зварич — Arbeiter bei den Salinen.

Халаш — салаш, Zelt.

Сьв'ягнути — dürr werden.

Кашевко — Eichhörnchen.

Деякі помилки в 2-ім н-рі „Громадського Друга.“

Стор. 106, 6-ї р'ядок з гори замість але читај: ані.

„ 119, 21-ї „ з долу „ запри читај: чупри.

„ 120, посъл. „ „ „ мої, маја — читај: мої мама.

„ 133, 6-ї „ з гори „ Сміса читај: Сміта.

„ 135, 16-ї „ „ „ Сміс „ Сміт.

„ 135, 20-ї „ „ „ Сміса „ Сміта.

„ 136, 29-ї „ „ „ Левіса „ Льюїса.

„ 151, 11-ї „ „ „ ультрамонства ч. ультрамонтанства

„ 167, 5-ї „ з долу „ Такими кровавими — видни́ють-
сья в історі́ї п'ятна́ми ві́йни —
читај: Такими кровавими п'я-
тна́ми видни́ються в історі́ї...

„ 181, 12-ї „ з гори замість аграрті читај: аграрні.

„ 181, 2-ї „ з долу „ б'юром „ б'уро.

„ 181, 1-ї „ „ „ роль. „ політ.

„ 182, 5-ї „ з гори „ нар'юкують читај: надрукують.

„ 182, 9-ї „ „ „ сто́ять читај став'ять.

„ 182, 10-ї „ „ „ хатки „ гатки.

opinii publicznej pomyżty, protoje toj ustup mistyt w sobi znamena wystupku z §. 488 u. k. i Art V. noweli z 17. hrudnia 1862 cz. 8. dn. z d. z r. 1863.

ad 5. W ostatnim inkryminowaniu ustupi usyłuje autor spowodowaty w czytającej publiczności nienawist' i nienyżn' do duchowieństwa, — protoje mistyt w sobi toj ustup znamena wystupku z § 302 u. k.

Na tych otże podstawach zistaly zastosowani wyższe nawedenyi ustupy ustawy.

Lwów dnia 18. cвітня 1878.

Piatkowski.

Против цьому вирокови подала ред. „Гр. Др.“ рекурс і зажадала публичної розправи.

Патологічні прояви.

Під таким наголовком подаватимемо час від часу деякі уступи, найбільше з галицьких газет, котрі по своїй натурі підходять під таку назву, і будуть колись цінним матеріалом для історика галицької цивілізації.

I. 1) „Твердую и молодую волю русской души не легко сломить, даже враждебнымъ обстоятельствамъ. Мы съ вами одной мысли, одного чувства. Надежда наша: русскій народъ. Впередъ, товариши. Двигайте русскій духъ, пусть онъ разобьетъ всю тьму“. (Телеграма львівс. „Академического Кружка“ до від. „Основа“, „Слово“ 1878, Нр. 36.)

2) „Якъ соколы, вылетѣвши изъ гнѣзда, быстрымъ глазомъ смотрите въ будущность нашего народа. Не скучая въ чужбинѣ, воспаряйте смѣло и дерзко въ эфирное небо, разоблаченное над святою Русью. Смѣло, братья. Сподвижниковъ найдете много, а благословеніе Матери-Руси неминуемо“. (Тіже львівське „Русское Касино“.)

II. 1) „нигилизмъ, якъ и безконфессійность, суть послѣдствіемъ или сѣмашествія или перекачченія розума“... „русскій социализмъ == найбільшій и единственный триумфъ іезуитско-польской политики“. („Слово“, 1878, Нр. 38.)

2) „rząd rossyjski „popiera widocznie różnego rodzaju książki i pisma, z których duch nihilizmu, niewiary, zasady rewolucyjne wciskają się do dusz prostaczków i umysłów młodzieży“. („Przegląd Lwowski“, 1878, Nr. 8.)

3) „Ктóra kobieta wyjdzie z takiej szkoły (россійської), та пропадла для краю, а staje się bezwiednymъ агентомъ москiewskiej пропаганды politycznej i socyalistycznej“. („Przegląd Lwowski“, 1878, Nr. 7.)

4) „Перше число руской соціалистичной газеты „Громадскій Другъ“ зôстало властями сконфисковане. Повѣдають, що цѣле число переповнене було напастями на „Просвѣту“, на священство, на церковь, ба навѣть блаженствами на самого Бога! Не розумѣемо тóлько, якъ могло „Слово“ програму такой газеты два разы оголошувати и тымъ самымъ заохочувати до пренумераты. Гроши на удержане соціалистôвъ и на видавництво „Громадского Друга“ мають ити ажъ зъ Петербурга. Ёще того нам браковало!“ „Газета Школьна“, 1878, Нр. 9.)

Запрошуємо до передплати на

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ

МІСЬАЧНИК ЛІТЕРАТУРНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ.

Виходить 1. н. с. кожного місяця, книжками в 5—6, листів печатних. Містити буде повісти з галицького життя, переклади реалістичної літературної школи, статті по економіці політичній, історії культури і критичний перегляд руху літературного і суспільного, найбільш Галичини і України.

Ціна за три квартали (9 книжок до кінця 1878) — 4 гульд., с пересилкою 4 гульд. 50 кр., за квартал 1 г. 40 кр., с пересилкою 1 г. 60 кр., один номер 50 кр.

 Від чесноюї нашої молодіжи залежати буде підтримати наш журнал матеріально, так як її товариші обіцяють підтримати його безплатними і сумлінними своїми працями.

Вийшли :

Na pamiątkę 400-letniej rocznicy urodzin Kopernika

Ferdynand Lassalle

KAPITAŁ I PRACA

czyli Pan Bastiat-Szulce z Delicza, Julian ekonomiczny. Przełożył K. W, Nakładem Antoniego Mańkowskiego. — I. Związkowa drukarnia. 1878. —

Ціна 1 гульд. — Jego ж :

POŚREDNIE PODATKI I POŁOŻENIE KLAS PRACUJĄCYCH

Lwów, 1878.

Nakładem Antoniego Mańkowskiego.

Ціна 50 кр.

Властитель, видавець і відповідаючий редактор: Михайло Павлик,
Львів, улица Клеїнівська, №. 4.